

Boekbesprekingen

ARBEID, BEROEP, BEDRIJF, ORGANISATIE

S. Bergsma, *De vermaatschappelijking van de onderneming*, Deventer, 1965, X + 236 pp.

Spelen met tinnen soldaatjes, zo zou men soms een goed deel van de Nederlandse literatuur over medezeggenschapsvraagstukken willen typeren. Er verschijnen steeds nieuwe generaals met papieren steken, die dezelfde regimenten i.c. argumenten voor en tegen in steeds andere slagordes tegenover elkaar plaatsen om deze na een bloedeloze strijd weer in de grote doos te bergen voor een volgende regenachtige namiddag.

Het boek van Bergsma beoogt, zoals in de inleiding wordt gesteld, een kritische beoordeling te geven van de bestaande voorstellen en heersende opvattingen over het vraagstuk van de hervorming van de ondernemingsstructuur, vanuit een economisch gezichtspunt gezien. De voorstellen omvatten inderdaad de oeuvres van de talrijke werkcommissies die vanuit hun verschillende sociale en politieke achtergrond hiervoor na de oorlog werden geconstitueerd, tot en met de regeringscommissie Verdam. De heersende opvattingen welke de revue passeren zijn vooral die van de „beroeps” op dit terrein uit de juridisch-filosofisch-sociale-hoek, uitgebreid met bedrijfseconomische en organisatiekundige visies.

Inhoudelijk gezien geeft dit boek van Bergsma dus weinig nieuws, gezien het feit dat de genoemde voorstellen en opvattingen meerdere malen zijn beschreven, geciteerd, samengevat, vergeleken en becommentarieerd. Nieuw is soms wel het gezichtspunt waaronder dit alles thans wordt gezien, al lijkt mij dat geen speci-

fiek economisch gezichtspunt zoals de auteur stelt.

De hervorming van de ondernemingsstructuur wordt o.a. geplaatst tegen de achtergrond van de „economische orde”. Van een hervorming van de onderneming is eerst sprake als tevens een essentiële verandering in de economische orde valt aan te wijzen. Twee criteria geven daarbij, als ik Bergsma wel heb begrepen, de doorslag:

- a. de vraag of het *aantal* beslissende instanties formeel wordt uitgebreid (Instanties in wiens handen de economische beslissingen — over de aanwending van de produktiemiddelen — liggen);
- b. de vraag of de *feitelijke* invloed van anderen op deze beslissingen wordt verruimd of versterkt.

Dichotomisering levert vier extreme typen op, waarmee de auteur vervolgens aan de slag denkt te gaan (pp. 32—33). Een voorstel of een minder door een wetenschappelijke discipline ondersteunde opvatting leidt tot structuurverandering, wanneer de overgang van één type naar een ander daarmee wordt geïntroduceerd. Een aantal voorstellen, zoals bijv. neergelegd in het rapport van de Teldersstichting „Open ondernemerschap” blijkt dan geen structuurverandering te beogen, andere in meerder of mindere mate.

Het zal de lezer, die vertrouwd is met sociologische studies op dit terrein, van o.a. Tannenbaum, zijn opgevallen hoezeer de door Bergsma ontwikkelde typologie verwant is met de tweedeling *invloedsverdeling* en *invloedsniveau*, zoals die in de organisatie-sociologie ingang heeft gevonden. De uitwerking van dit gezichts-

punt wordt helaas door de auteur teveel aan de lezer overgelaten.

De doorlichting van de heersende opvattingen en voorstellen die een hervorming van de ondernemingsstructuur impliceren geschiedt aan de hand van een indeling naar externe factoren (wettelijke en economische), waarbij in het bijzonder de rol van de overheid aan de orde wordt gesteld, en interne factoren, die meer in het bijzonder het functioneren van de onderneming als organisatie beïnvloeden. Interessant is in dit laatste hoofdstuk een precisering van het onderscheid dat gemaakt wordt tussen medezeggenschap en participatie. In het eerste geval gaat het om organen waarin de belangenbehartiging van collectiviteiten terzake van het beleid wordt geregeld, in het tweede geval om kanalen waardoor de opwaartse beïnvloeding van de leiding door individuen wordt geëffectueerd (de integratie van de onderneming). Een uitgangspunt dat zijn vruchtbaarheid inmiddels in verschillende sociologische onderzoeken heeft bewezen. Het boek leidt niet tot conclusies, maar eindigt wanneer de rangschikking van denkbeelden en standpunten is voltooid. Men kan deze slagorde esthetisch meer of minder geslaagd vinden, eventueel zelfs meer of minder realistisch, maar uw recensent zou liever nog eens met de echte soldaten en generaals gaan praten, ook al is het maar in de kazerne en niet op het slagveld.

A. W. M. TEULINGS

F. Sack, Integration und Anpassung des Handwerks in der industriellen Gesellschaft — Darstellung am Schreinerhandwerk in Deutschland. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1966; 269 p. + lit. opg.

Aanwending van Parsoniaanse begrippen in sociologisch onderzoek is in West-Europa (nog) geen frequente bezigheid. Hetzelfde geldt voor het begrippenapparaat van Mertons anomie-theorie. De moeilijke operationaliseerbaarheid van de begrippen werkt kennelijk prohibitief. In een studie naar de culturele, communicatieve en functionele integratie van Keulse „Schreiner” en naar de economische rationaliteit in hun beroepsgedrag, heeft Sack getracht gebruik te maken van Parsons' „pattern variables” en van zijn maatschappelijk differentiatie-model, alsmede van Mertons anomie-theorie. Daarbij is hij slechts voor enkele van de aan Parsons ontleende begrippen tot operationalise-

ring gekomen. Mede doordat bij de *onderzoeksopzet* niet dan zeer ten dele van Parsoniaanse theoretieën is uitgegaan (en in het geheel niet van Mertons anomie-theorie). Het komt dan ook voornamelijk neer op het hanteren van aan Parsons en Merton ontleende begripsmodellen en van daarbij aansluitende begrippen van anderen als interpretatiekaders, waarbij zowel het verzamelde materiaal met behulp van de bedoelde begrippen is geïnterpreteerd, als materiaal is aangedragen om de begrippen met empirische gegevens en op veronderstelde consensus en op plausibiliteitsgronden berustende „kennis”-elementen te vullen. Deze laatste, illustratieve werkwijze is er waarschijnlijk mede de oorzaak van dat de schrijver zich op enkele punten tot te vergaande generalisaties heeft laten verleiden, nl. daar waar hij uitspraken betreffende het gehele (Westduitse) ambacht of zelfs de gehele zelfstandige middenstand meent te kunnen doen. Een gelijksoortig bezwaar is ook dat soms gevonden statistische verbanden tussen variabelen ten onrechte gepresenteerd worden als een kenmerk van de onderzochte categorie of op grond van een voor een deel van de respondenten geldende afwijking van een controle-sample tot een kenmerk van de gehele onderzochte categorie wordt besloten. Het empirisch gedeelte van de studie heeft betrekking op een representatief sample uit het Keulse „Schreiner”-bestand anno 1959.

De onderscheiding van 3 aspecten van integratie berust op een indeling van W. S. Landecker (A. J. S., Vol. LVI, p. 332).

Ter beoordeling van de culturele integratie van de onderzochte categorie in de wijdere samenleving is nagegaan of de waardeoriënteringen organisatieprincipes voor het sociale handelen opleveren die functioneel of dysfunctioneel voor het behoud van het economisch liberalisme en de pluralistische maatschappij zijn. Het laatste bleek het geval. Bij dit deel van de studie werd gebruik gemaakt van Parsons' oriëntatiemodel. Met behulp van dit model werd voorts paralleliteit tussen economische en politieke waardeoriënteringen aangetoond.

Communicatie als „middel” tot veilig stellen van structurele continuïteit, vormde het uitgangspunt voor de inhoudsbepaling van het begrip communicatieve integratie. Communicatieve integratie werd afgemeten aan consistentie en uniformiteit in oordelen over de sociale stratificatie bij de onderzochte categorie

en aan overeenstemming van de uitkomsten met die van andere Westduitse stratificatie-onderzoekingen. Naast een hoge graad van „Schichtsensibilität” en „Schichtunsicherheit” werd een geringe mate van communicatieve integratie vastgesteld.

Op grond van afnemende direct-productieve functies en beklemtoning van buiten-economische functies (door ambacht en overheid) in een op productie ingestelde maatschappij, concludeert Sack tot een afnemende functionele integratie en tot dysfuncties van het ambacht t.a.v. een adequate aanpassing van de industriële maatschappij aan economische crises. Wat betreft rationeel economisch gedrag, stelt Sack aan de hand van een zestal indicatoren vast, dat het grootste deel van de onderzochte ambachtslieden, m.n. de eigenaars van kleine bedrijven, veelvuldig in economisch rationeel gedrag tekort schiet. Ondanks een positieve instelling tegenover economische rationaliteit. De oorzaak van deze discrepantie zoekt de auteur in het ontbreken van de structurele voorwaarden voor rationeel economisch handelen juist bij de kleinere bedrijven. Deze omstandigheid zou tot houdingen en gedragingen leiden, welke Merton in zijn anomietheorie als „ritualism” en „retreatism” beschreven heeft. Naar mijn mening bevat dit deel van Sacks studie o.m. de volgende zwakheden:

- a) De vragen op grond waarvan de instelling tegenover economische rationaliteit werd bepaald, verleidden te zeer tot positief getinte gangbare cliché-antwoorden.
- b) Niet getracht is expliciet na te gaan of men zich *primair* op andere dan modern-economische waarden oriënteerde; een duidelijke poging inzicht te krijgen in het op het eigen bedrijf betrokken waardenpatroon is afwezig; mogelijk als gevolg van de uitsluitend structureel-functionele benaderingswijze.
- c) Een poging vooraf indicaties op te stellen voor de aanwezigheid van in de richting van anomie drijvende spanningssituaties ontbreekt.
- d) Van een te gering aantal factoren is nagegaan of zij mogelijk als structurele voorwaarden fungeren (o.a. ontbreekt als factor de kwaliteit van de vestigingsplaats en de verkrijgbaarheid van personeel).
- e) Twee van de vier als structurele voorwaarde gehanteerde factoren (omzetgrootte en personeelsomvang) zijn niet zonder meer als zodanig te beschouwen, daar deze naar het moge-

lijke *gevolg* van een structureel ongunstige situatie kunnen verwijzen.

f) De bedrijfsgrootte is zowel gehanteerd als een determinant van de structurele voorwaarden, als een tot de structurele voorwaarden zelf behorende factor.

Naar mijn mening heeft een-en-ander er toe geleid dat een aantal conclusies louter op „hineininterpretieren” zijn gaan berusten, terwijl ook niet steeds aan het tautologiegevaar is gekomen (m.n. waar van Mertons aanpassingsmodel is gebruik gemaakt).

De auteur presenteert de uitkomsten van zijn studie dan ook terecht als „tendentieel” en „tentatief”.

Indien de gemaakte opmerkingen zouden suggereren dat het hier niet om een belangwekkend werkstuk gaat, is dat ten onrechte. Met name als poging de sociaal-wetenschappelijke studie van de zelfstandige middenstand op een geavanceerder niveau te brengen, is het zonder meer belangrijk.

J. S. RIENKS

Organiseren — Organisationskunde; beschouwingen van organisatie-adviseurs, onder redactie van H. van de Bunt, B. Folkertsma, F. G. Willemze en W. Wijga; N. Samson N.V., Alphen aan de Rijn, 1966, 317 blz.

Dit boek bevat 34 beschouwingen van Nederlandse organisatie-adviseurs. Deze beschouwingen zijn gepubliceerd ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Orde van Organisatie-Adviseurs.

De Orde is een vereniging van beroepsbeoefenaren en omvat nu 174 leden die werkzaam zijn in 52 adviesbureaus en 21 bedrijven of overheidsinstellingen. Deze bundel beschouwingen poogt een beeld te geven van de veelzijdigheid en verscheidenheid in het organisatie-werk.

Er is geen poging gedaan om de problematiek van het organiseren vanuit één, centraal gezichtspunt te behandelen. Er is eveneens nauwelijks een poging gedaan om de verschillen in taakopvatting tussen organisatie-adviseurs te onderkennen ofschoon er weinig twijfel bestaat dat er verschillen zijn, zoals tussen de instrumentalisten die de nadruk leggen op het beschikbare arsenaal technieken en methoden en de counsellors waarbij de langdurige en persoonlijke contacten met de klant op de voorgrond staan. Kuijkens visie op de organisatie-adviseur (p. 186—191) is duidelijk vanuit de

laatste opvatting geschreven. Het grootste aantal bijdragen komt echter van de instrumentalisten (16 van de 38 auteurs zijn, om een voorbeeld te noemen, afkomstig van het Raadgevend Bureau Berenschot).

Ten slotte is er ook geen poging gedaan om de activiteiten van organisatie-adviseurs in Nederland enigszins te kwantificeren, zoals de groei van het aantal opdrachten, de verschuiving in de gebieden waarop de organisatie-adviezen betrekking hebben, het aantal adviseurs dat buiten de Orde opereert, de verhouding onderzoek-advies en dergelijke.

Wat kan de lezer dan wel van deze bundel verwachten? De verdienste van dit boek is m.i. dat het een realistisch beeld geeft van de huidige stand van zaken waarbij het beroep van de organisatie-adviseur nog in beweging is en de Orde een heterogene verzameling van interne en externe organisatie-adviseurs is die de spelregels voor advieswerk opstellen maar nog niet toezijn aan het formuleren van algemene principes of een gezamenlijk beleid. De waarde van de bundel ligt in de afzonderlijke bijdragen. Hier kan ik slechts een greep uit doen.

Ir. Bosboom geeft een bijzonder leesbare beschouwing over organisatie-onderzoek dat uitgaat van informatie- en beslissingsprocessen. P. Burgers beschrijft 3 case studies over taakafbakening en opleiding. P. van Ginneken stelt zijn wensen op over een taakanalist, Dr. D. Horinga beschrijft kracht en zwakte van het familiebestuur, Dr. Ir. J. R. de Jong vat de ontwikkeling op het gebied van de beloning samen, A. Schinkel zet een breed systeem-onderzoek op, Ir. J. Smit bespreekt de ontwikkeling van organisatieonderzoek bij de overheid en Ir. A. Strachoff en Prof. Ir. D. A. C. Zoethout bij resp. Unilever en Philips.

Over het algemeen zijn de bijdragen kort en duidelijk geschreven en bestemd voor de man in de praktijk. De organisatiesocioloog zal maar zelden op nieuwe gezichtspunten stoten, maar wel de verzuchting slaken dat een theoretische onderbouw van organisatiekunde dringend gewenst is.

P. HESSELING

A. E. Bayer, Surinaamse arbeiders in Nederland. Van Gorcum, Assen, 1965, 147 blz.

Dit boek bevat een rapport van een onderzoek van het Instituut voor culturele antropologie van de Universiteit van Amsterdam, uit-

gevoerd in opdracht van het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Doel van het onderzoek: nagaan of de Surinaamse arbeiders in Nederland met speciale aanpassingsmoeilijkheden te kampen hebben en zo ja, te onderzoeken wat kan worden gedaan om deze moeilijkheden te helpen verlichten. Het is een exploratief-beschrijvend onderzoek geworden, volgens de rapporteur te typeren als een self-survey. Er zijn met 62 Surinaamse arbeiders en verpleegsters gesprekken gevoerd.

Achtereenvolgens behandelt het verslag achtergronden van en de motieven voor de migratie, reis en aankomst, woon- en werksituatie, de vrije uren, Surinamers en Nederlandse vrouwen en de ondervonden moeilijkheden. In een slothoofdstuk vertellen Surinamers over hun leven. Het belangrijkste facet van deze vlot geschreven studie is, dat het — zoals Köbben in het woord vooraf schrijft — heel wat wijd verbreide meningen ontmaskert als stereotypen, die geen of weinig steun in de werkelijkheid vinden. Dit geldt voor de toekomstplannen, de capaciteiten, de veroorzaakte onrust, het sexuele leven e.d. Ook hier blijkt de werkelijkheid minder irreal, minder extreem en minder opwindend te zijn dan de verhalen er over. Het is een verdienste van deze studie dit duidelijk te hebben aangetoond.

Aangezien de moeilijkheden, waarmee de Surinamers te maken hebben hiermee niet zijn opgelost, doet Bayer enkele aanbevelingen. Hij stelt voorlichtingsavonden voor, het afnemen van een test voor het vaststellen van de arbeidsgeschiktheid e.d. Ook kan men denken aan een opvang-centrum en over voorlichting over Suriname aan het Nederlandse volk. Gezien de bedoelingen van deze studie, kan men waardering hebben voor de wijze waarop in een vrij korte tijd veel gegevens werden verzameld. Het is een bijdrage aan de kennis van de positie van de trek-arbeider of gast-arbeider, waarnaar in ons land nog weinig onderzoek is verricht. Een vergelijking met andere groepen (Italianen, Spanjaarden etc.) is nodig, niet in de laatste plaats om de betekenis van het feit, dat men tot een ander ras behoort te onderkennen. Er is een tijd geweest, dat men erg optimistisch was met betrekking tot de migratie in Europees verband, al getuigde dit optimisme meer van politiek elan dan van sociaal-wetenschappelijk inzicht. Een vergelijkende studie over „vreemde" arbeiders in eigen land is een lo-

gisch en noodzakelijk vervolg op studies als die van Bayer. H. J. VAN ZUTHEM

Mr. P. Zonderland, Rechten en verplichtingen bij staking, N.V. Uitgeversmaatschappij A. E. Kluwer, Deventer 1964, 238 pag.

Dit boek ontving ik ter recensie met het verzoek mijn beschouwing in ten hoogste 400 woorden samen te vatten en binnen twee maanden in te sturen. Het spijt mij oprecht dat het twee jaar en 550 woorden is geworden. Behalve dat boekbesprekingen wel meer in de verdrinking raken, kwam er in dit geval bij dat de discussie over het stakingsrecht allerwege in volle gang was, zodat het inopportunity leek een oordeel te vellen over een met bravour verkondigde „nieuwe theorie”, welke mij op het eerste gezicht evenwel geen oplossing voor de problemen leek te bieden. Daarom kwam het mij niet ongewenst voor Zonderlands ommelette eerst maar eens te laten afkoelen alvorens het Franse „tant de bruit” erover uit te spreken. Zonderlands geschrift bevat immers ook veel aardigs, zoals al zijn werken. Hij schrijft vlot, toont zich zeer belesen en heeft wel originele invallen. Dat schrijvers met andere ideeën niet steeds de bejegening krijgen, die in wetenschappelijke discussies gebruikelijk is, komt doordat Zonderland „nogal pamflettistisch” formuleert (woorden van collega H. Drion). Volgens Zonderlands „nieuwe theorie” schorst de staking de arbeidsovereenkomst op voorwaarde dat de werkgever geen beroep doet op wanprestatie van de staker. Doet de werkgever dat wel, dan dienen de rechtvaardigingsgronden der stakers onderzocht te worden. Het juridische probleem van de staking is van oudsher geweest dat het niet-presteren door de arbeider slechts dan geen wanprestatie met de juridische gevolgen van dien is, als aangenomen kan worden dat de verplichting om arbeid te verrichten om de een of andere reden geschorst is. Vandaar dat de schorsingsleer al heel oud is. Het moeilijke is echter dat ons contractenrecht voor een schorsing van verplichtingen buiten de wil van partijen om helemaal geen ruimte biedt. Toch is de staking wat men noemt „maatschappelijk aanvaard”, maar alleen omdat men er juridische constructies voor bedacht. Zo is er de theorie van het stilzwijgend beding of die van het gebruikelijk beding, krachtens welke partijen geacht kunnen worden te hebben afgesproken dat staking de arbeidsverplichting zal

schorsen. Velen achten echter deze theorieën onaanvaardbaar, omdat huns inziens geeneen werkgever zich tevoren tot dit merkwaardige beding zou laten verleiden. Zonderlands vondst zou nu zijn dat de werkgever niet bij het sluiten der arbeidsovereenkomst geacht moet worden in een schorsing der contractuele verplichtingen bij staking te hebben berust, maar de beslissing pas neemt als het zover is. Zonderland somt twaalf voordelen van zijn nieuwe leer op, welke mij niet veel zeggen omdat zij de moeilijkheid slechts verplaatsen en voorts niets veranderen aan het feit, dat ook zijn versie van de schorsingsleer blijft staan of vallen met de maatschappelijke opvattingen over de staking, overwegingen van economische macht insluitend. Deze zijn bepalend voor 's werkgevers beslissing of hij in de staking berust of 's rechters oordeel over de redelijkheid als de werkgever niet berust en bijv. nakoming vordert. En daarom zijn we niet verder dan voorheen.

Het belangrijkste deel van het boek acht ik het bijna 100 blz. tellende jurisprudentie-overzicht uit binnenland en Frankrijk en Duitsland.

Wat momenteel de stakingskwestie echter actueel maakt is niet de juridische theorie, doch het plan haar in het recht uitdrukkelijk een plaats te geven. Moet dat gebeuren, zo ja hoe? Zonderland wijdt hieraan enige korte hoofdstukjes en bepleit verplichte enquête, daarbij uitgaande van de voorschriften der Arbeidsgeschillenwet 1923. Verplichte arbitrage gaat hem te ver. Zijn argumentatie, neergelegd in beschouwingen over enkele maatschappelijke achtergronden, acht ik onevenwichtig. Zij schijnt meer een boeiende maar wat toevallig aandoende keuze uit binnenlandse en buitenlandse literatuur dan een conscientieuze verwerking van de publikaties die voor de Nederlandse problematiek van belang zijn. En wat de betrouwbaarheid der hups opgediende gegevens aangaat, zij lijkt niet buiten kijf als men haar toetst op de informatie, die hij op p. 87 over mijn standpunt over de toekomstige taken der vakbeweging geeft. Zij is naar letter en geest volstrekt onwaar. N. E. H. VAN ESVELD

J. H. Buijer, Partijen en strategieën in het arbeidspolitiieke spel. Einge opmerkingen over de gevolgen van de Nederlandse, sociaal-economische ontwikkeling voor de relaties, de positie, het beleid en de structuur van

onderneming, werknemers- en werkgeversorganisatie, openbare les, Klijt & Zonen, Rotterdam 1966, 35 p.

De openbare les van Buiter is een systematisch-theoretische verwerking van zijn ervaringen opgedaan als adviseur van bedrijven en instellingen, van een werknemersorganisatie en van de sociale ondernemersorganisatie. Genoemde ervaringen spitsen zich toe op het geen vrede hebben met de positie van de onzelfstandige arbeid en het onvoldoende toegerust vinden van de knooppunten van het sociale beleid. Zowel het tot stand brengen van de gewenste sociale dynamiek als de aanpassing aan de sociale ontwikkelingen worden door deze situatie bedreigd. De probleemstelling richt zich derhalve op de interpretatie van de positie en de relaties van onderneming, vakvereniging en werkgeversorganisatie met betrekking tot de arbeidsvraagstukken in Nederland en de al of niet adequate reflectie daarvan in beleid en structuur.

Positie, relaties, beleid en structuur van de hier in het geding zijnde organisaties hebben sterke wijziging ondergaan als gevolg van de ontwikkeling van arbeidsbescherming tot sociaal-economische politiek. In de weer meer oploeiende sociale strijd, waarbij overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties zich vaker afzonderlijk opstellen, ondervinden onderneming en vakvereniging een beperking van hun mogelijkheden vanwege de versterkte markt- en loonpositie van de werknemers individueel, in groepen en binnen de bedrijfs-eenheid. Bovendien beperken technologie en organisatie de onderneming tegemoet te komen aan de verlangens van het personeel op het gebied van arbeidsinhoud en werkoverleg. „Het sociale beleid van de onderneming, dat zich onder druk van al deze krachten kristalliseert, heeft een in hoofdzaak aanpassend en ad hoc karakter, zeker voor wat betreft dat rond loonbepaling en arbeidsvoorziening” (blz. 11). Vooral wanneer we zien hoe de vakbeweging in het centrale veld, in de bedrijfstak en in toenemende mate in het individuele bedrijf het initiatief neemt, valt de passiviteit van de werkgeversorganisatie op.

De nauwelijks in het beleid en de structuur verwerkte positietoewijzing van de onderneming en de daarbij betrokken organisaties doet ook zijn invloed gelden op de overlegprocessen. De relatieve overschatting van de gemeenschappelijke belangen der participe-

rende partijen en van de beheersingsmogelijkheden van het betreffende sociale proces, vormen de verklaring voor het niet of moeizaam functioneren van een aantal van de gevormde organen” (blz. 16). Na een organisatie-typering, die ondanks de beknoptheid blijk geeft van een grote „inside information”, komt Buiter tenslotte tot een weergave van zijn visie op het arbeidsbeleid. Dit beleid stuit op een aantal algemene gegevens zoals bijv. de exclusief formeel-juridische fixering van onze arbeidsorde; de betrekkelijke onbeïnvloedbaarheid der arbeidsmotivatie en der organisatie-participatie; de invloed van de volledige werkgelegenheid en welvaarts-groei op het beleid (beleidsverzwaring, beleidsverbreding, integratie van sociaal beleid in algemeen beleid).

De centrale opgaven in het arbeidsbestel (zie blz. 24) vooronderstellen een vorm van overleg waarbij wordt uitgegaan van een juiste functieverdeling (ondernemers verantwoordelijk voor het functioneren van de onderneming; werknemers zelf en de vakbeweging verantwoordelijk voor de onzelfstandige arbeid) en waarbij dit overleg wordt gezien als een vorm van sociale strijd. Terecht wijst Buiter op het feit dat sociale strijd alleen adequaat kan worden gevoerd wanneer het verschil in belangen en verantwoordelijkheden tussen de partijen in de overlegvormen tot uitdrukking komt. „Praktisch betekent een en ander een sanering van verwarde en vervlochten posities, een ontkoppeling van tegenstrijdige functies” (blz. 27). Hoewel niet aangegeven kan worden welk beleid het meest effectief zal zijn, is een belangrijke conditie voor een functionele sociale strijd dat er beleid wordt gevoerd. Alleen met behulp van sociale planning kan men strategieën uitstippelen.

In een openbare les is het onmogelijk de geschetste problematiek volledig uit te werken, zodat voor een realisering van de door Buiter ontwikkelde gedachten nog een aantal vragen ter beantwoording overblijft. Met name zal een andere uitwerking gegeven moeten worden van de mogelijke en wenselijke strategieën. Deze strategieën worden beïnvloed door de wijze waarop men het arbeidsbestel interpreteert, door de doeleinden welke men stelt en door de structuur van de in dit arbeidsbestel opererende organisaties. Buiter heeft het kader aangegeven waarbinnen deze interdependente problematiek kan wor-

den aangepakt. Zo gezien is zijn openbare les een uitdaging aan de sociologie, die er klaarblijkelijk nog te weinig in geslaagd is de verschillende deelproblemen van ons arbeidsbestel te plaatsen in het gehele maatschappelijk gebeuren. Het falen van de p.b.o., de eenzijdig juridische en maatschappelijk weinig relevante oplossing van de medezeggenschap door de commissie-Verdam, de spanningen rond de loonpolitiek e.d. bewijzen dat Bouter er goed aan gedaan heeft de ideologische vooringenomenheden t.a.v. een geïntegreerd sociaal beleid onder kritiek te stellen.

H. WALLENBURG

P. van Berkel, Spanningen op de arbeidsmarkt, J. A. Boom en Zoon, Meppel, 1965, 200 blz.

De belangstelling van de Nederlandse sociologie voor marktverschijnselen is van betrekkelijk recente datum. Hoewel ook andere markten (die van de dienstverlening bijvoorbeeld) aandacht van sociologen krijgen, is het vooral de arbeidsmarkt die als betrekkelijk nieuw studiegebied naar voren komt. Niet in het minst heeft daartoe bijgedragen de nooit eerder in een dergelijke omvang in Nederland opgetreden schaarste op de arbeidsmarkt, die vooral bij ondernemers de nodige opwinding heeft veroorzaakt. Zoals Berg en Strand¹⁾ hebben opgemerkt is men in Nederland altijd gewend geweest aan een situatie waarin de factor grond schaars en de factor arbeid overvloedig aanwezig was. Dit leidde tot een overheids- en bedrijfsbeleid, dat zich richtte op een voornamelijk sociale benadering van de factor arbeid. Deze werd door allerlei sociale maatregelen beschermd, waarbij het aanbod beperkt (emigratie, werven van gehuwde vrouwen) en de lonen laag gehouden werden. Typerend in dit verband is de functie van het arbeidsbureau voor de arbeidsallocatie: het arbeidsbureau wordt niet ingepast in een structureel beleid ten aanzien van de arbeid, maar wordt een voornamelijk sociale functie toegedacht.

Thans is een kentering te bespeuren in de benadering van de arbeid, die meer economisch gericht wordt: relatief hoge lonen, grotere arbeidsmobiliteit, sluiting van onrendabele bedrijven en strijdvaardigheid in plaats

¹⁾ E. L. Berg en K. Strand, *Is Labour now relatively scarce in the Netherlands?*, *Sociaal Maandblad Arbeid*, 21 (1966) 10, 637-642.

van overlegbereidheid bij werkgevers- en werknemersorganisaties. Dat een en ander een mentaliteitsverandering en een nieuw arbeidsdenken van ondernemers en werknemers vraagt is buiten kijf. Het is echter de vraag of niet slechts weinigen onder deze categorieën op dit moment in staat en bereid zijn zich dit nieuwe arbeidsdenken eigen te maken. Wellicht kan de sociologie bij dit proces als katalysator dienen. Ik heb mij bij het lezen van Van Berkel's boek afgevraagd of dit in deze zin een functie kan vervullen. Zeker is dat Van Berkel met dit boek, waarop hij bij Bouman in Groningen promoveerde, een interessante en belangrijke bijdrage levert tot de arbeidssociologie, al was het alleen al omdat hij een discussie over het hierboven gereleveerde probleem op gang helpt brengen.

Het empirisch materiaal waarop zijn inzichten steunen is afkomstig van het SORAH-project, het onderzoek van de havenarbeid in vergelijking met andere handarbeid in Amsterdam en Rotterdam, waarop ter Hoeven in 1963 promoveerde. Behalve van het SORAH-materiaal werd gebruik gemaakt van een vertrouwelijk rapport van P. J. Bouman over de Rijn- en binnenvaart en van ervaringskennis omtrent de electro-technische industrie. De spanningen van Van Berkel betreffen vooral de knelpunten die zijn ontstaan door verschuivingen in de structuur van het aanbod en in de waardering van de beroepsbevolking voor bepaalde typen arbeidssituaties. De titel van het boek wordt terecht ingeperkt door de ondertitel: „institutionele en sociaalpsychologische componenten in de structuur van een stedelijke arbeidsmarkt”. Die stedelijke arbeidsmarkt is de geografische deelmarkt Rotterdam.

Opvallend is de afwezigheid in dit boek van een werkelijk nieuwe visie op de situatie die door de nieuwe verhoudingen op de arbeidsmarkt is geschapen. Van Berkel redeneert vanuit een situatie die verleden tijd is, zonder echter het aanpassingsproces dat hierdoor in gang is gezet te analyseren. Bovendien wordt ter wille van de analytische zuiverheid alleen de werkgelegenheidsmarkt bij de beschouwingen betrokken. Het is echter de vraag of de scheiding tussen werkgelegenheidsmarkt en loonmarkt in het licht van de nieuwe verhoudingen toelaatbaar is. Ik veronderstel dat Van Berkel bij de opzet van zijn boek rekening te houden had met de SORAH-structuur,

waaruit het is voortgekomen. Wellicht zal J. H. Buijer het verlossende woord spreken. De consequentie van een en ander is, dat Van Berkel's analyse met een ongemotiveerde eenzijdigheid vanuit de vraagzijde is opgebouwd. Niet alleen dat structurele veranderingen aan de vraagzijde niet aan bod komen, het beeld dat Van Berkel van het aanbod geeft (heeft?) is een typisch „vraagbeeld”. Nu is er op zich geen bezwaar tegen het als uitgangspunt nemen van de managementpositie, dus tegen het bedrijven van management-sociologie²⁾. In dit geval echter leidt het tot een perspectivische vertekening van de aanbodzijde, die trekken van een simplificatie heeft. Om enige voorbeelden te noemen. Van Berkel besteedt wel aandacht aan verbroken beroepscontinuïteit, maar niet aan verbroken bedrijfscontinuïteit. Alle kiezers van werkkringen worden over een kam geschoren, zonder dat verschil wordt gemaakt tussen kiezers van eerste en van latere werkkringen. In hoeverre worden bepaalde voorkeuren beïnvloed door voorafgaande ervaring? Wat is de invloed van formele en informele contacten? Hierover is meer bekend dan Van Berkel aan geeft. Lulofs³⁾ bijvoorbeeld gaat uitvoerig in op de invloed van voorafgaande ervaring op de beroepsvoorkeur en op het proces van „ingroeien” in de markt. Een hiermee verband houdende bezwaar geldt het gebrek aan theoretische fundering: begrippen als arbeid, beroep, beroepskeuze, beroepsvoldoening en bedrijfstrouw worden zonder nadere omschrijving in verschillende betekenissen gebruikt. Categorieën als „ongeschoolden”, „geoefenden” en „geschoolden”, trouwens typisch gevormd vanuit managementperspectief, zijn zonder precisering voor doeleinden van sociologische analyse onbruikbaar. Zelfs ten aanzien van Van Berkel's onderzoekpopulatie geldt het bezwaar dat de schijn wordt gewekt dat 300 Rotterdamse mannelijke technisch-uitvoerende werkers tussen 20 en 55 jaar een homogene categorie vormen. Uit de tekst valt af te leiden dat hiertoe in ieder geval behoren plaatwerkers, electriciëns en expeditie-arbeiders (p. 109), beroepen die qua inhoud en omstandigheden allerminst van gelijk niveau zijn, hoewel hun uitspraken als gelijkwaardig worden genomen. Nadere gegevens over de

beroepssamenstelling van de steekproef ontbreken.

Voorts lijkt het mij niet geoorloofd uit de deelname aan het lager technisch onderwijs de toekomstige voorkeuren en verwachtingen van jeugdigen af te leiden, zij het dan „met enige reserve” (p. 86). De vakallocatie op de l.t.s. wordt voor een groot deel bepaald door de aanwezige richtingen: „het K.B.” regeert over de voorkeuren van jeugdigen en hun ouders; voor de directies is het zaak alle aanwezige vakrichtingen een zo groot mogelijke vullingsgraad te bezorgen, op straffe van het verlies van een richting.

Wellicht is het overbodig te zeggen dat kritiek op een boek waardering niet uitsluit, een waardering die, zoals gezegd, vooral berust op het feit dat het aangrijpingspunten voor discussie biedt. Een discussie die naar mijn mening vooral zal moeten gaan over de door Van Berkel naar voren gebrachte visie, dat het arbeidsbestel zich zal moeten gaan richten op het door hem geconstrueerde arbeidsmodel. Dit heeft veel van een recept dat management voorschrijft hoe de recrutering kan worden verbeterd. Wellicht zal Van Berkel's boek voor andere arbeids sociologen aanleiding zijn zich met de theoretische aspecten van de arbeidsmarkt bezig te gaan houden, zodat een discussie in ruimer kring dan thans het geval is op gang kan komen.

A. L. MOK

Roland Reichwein, Funktionswandlungen der betrieblichen Sozialpolitik. Eine soziologische Analyse der zusätzlichen betrieblichen Sozialleistungen. Köln und Opladen 1965, 224 blz.

Men kan deze studie van Reichwein op diverse manieren typeren. Allereerst is het een poging de betekenis van de aanvullende sociale maatregelen voor het bedrijfsleven te onderzoeken. Het gaat hier dus om de vrijwillige maatregelen, zoals pensioenvoorzieningen, gratificaties, woninghulp, gezondheidszorg e.d. Welk effect hebben deze maatregelen, waarom worden ze genomen? De hierbij gebruikte functie-analyse blijkt vruchtbaar te zijn. Als manifeste functies onderkent Reichwein: Fürsorge und Vorsorge, Disziplinierung, Erziehung und Ausbildung, Leistungssteigerung und Belohnung, Bindung an den Betrieb und Verbesserung des Betriebsklimas, Werbung von Arbeitskräften und „soziale Konkurrenz”, Abwehr und Kooperation. Tot de latente functies behoren legitimatie van macht en inte-

²⁾ H. J. van Zuthem, *Managementsociologie en arbeidssociologie*, Kampen, 1963, 4.

³⁾ G. J. Lulofs, *De Amerikaanse arbeidsmarkt*, Meppel, 1960.

gratie van de werknemer in de onderneming. Aan de hand van het onderscheid in dominante en recessieve functies komt Reichwein tot de conclusie, dat maatschappelijk werk, discipline, het tegenhouden van de vakbeweging, legitimatie en integratie recessieve functies zijn. De eigenlijke dominante functies van de vrijwillige sociale maatregelen liggen op het terrein van de produktiviteitsbevordering, de binding en de werving van het personeel. Terecht wijst Reichwein er op, dat dit economische functies zijn, hetgeen wil zeggen, dat deze sociale maatregelen bedoeld zijn om de positie van de onderneming als economische eenheid zo veilig mogelijk te stellen. Hiermee is dan tevens een opening gegeven naar een ander kenmerk van deze interessante studie: de beperking van het sociale beleid tot allerlei sociale maatregelen, zoals hiërboven genoemd. Dit is naar ons inzicht een zwak punt in de studie. Het valt niet te ontkennen, dat historisch gezien dit soort maatregelen sterk op de voorgrond traden. Er zijn echter intussen andere opvattingen over de inhoud van het sociale ondernemingsbeleid ontstaan, die meer ideële doelstellingen impliceren, al mag men over de toepassing hiervan bepaald nog niet optimistisch zijn. Daarom is de conclusie van Reichwein, dat de humanisering van het bedrijf voorlopig een utopie is, wel wat voorbarig, wanneer hij niet wijst op de modernere opvattingen van het sociale ondernemingsbeleid. Er is nog een ander facet, dat in dit boek niet uit de verf komt: de positie van de sociale beeldvorming in het geheel van beleidsvormingsprocessen in het bedrijf. Te weinig komt naar voren, waarom deze positie structureel zwak is, mede op grond van de kenmerken van ons westers voortbrengingsstelsel. Wanneer Reichwein ons in het slothoofdstuk wijst op de alternatieven voor het sociale beleid, laat hij ten onrechte de mogelijkheid van een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen, vakbonden en bijvoorbeeld kerken voor het arbeidsbeleid buiten beschouwing. Hier wreekt zich een eenzijdige visie op de onderneming als economische doelorganisatie.

Het boek vertoont duidelijke tekorten, maar het is door zijn aanpak een belangrijke aanwinst voor de industriële beleidssociologie.

H. J. VAN ZUTHEM

W. H. Scott, *Office automation: administrative*

and human problems. Organization for economic co-operation and development. Parijs 1965

Naast hetgeen in de „Korte recensies en aankondigingen” (M en M mei-juni 1966) over dit boekje is opgemerkt, is het gewenst op een aantal facetten iets uitvoeriger te wijzen. In de eerste plaats de gevolgen van de automatisering voor de werkgelegenheid. In kwantitatieve zin lijken deze gevolgen mee te vallen, al is ook deze conclusie nog maar voorlopig. Het feit, dat vele bedrijven sterk groeien en er ook meer behoefte ontstaat aan de administratieve begeleiding van productieprocessen, is natuurlijk niet vreemd aan het opvangen van over-complete werknemers. Een ander punt is de kwaliteit van de arbeid, die overblijft na de invoering van de computer. Scott laat ons hierover in het onzekere en in feite doen vele studies over automatisering dat. Daarom is het jammer, dat de gevolgen van de automatisering niet wat meer bezien worden tegen de achtergrond van de ontwikkeling van ons onderwijsstelsel. Het is de taak van het sociale beleid te streven naar een zo groot mogelijk evenwicht tussen scholingsniveau en werkniveau.

In de tweede plaats laat de analyse van Scott ons ook in het onzekere over de gevolgen van de automatisering voor de invloedstructuren in het bedrijf. Is er sprake van een zeker centralisme door de uniformering van de procedures? Wat betekent automatisering voor de positie van het management op de diverse niveaus?

Wanneer we afzien van de administratieve problemen, is de behandeling van de menselijke problemen eigenlijk niet veel meer dan een demonstratie van een adaptief sociaal beleid. Om het wat toegespitst te formuleren: het sociale bedrijfsbeleid ondergaat als gevolg van de automatisering belangrijke impulsen, maar de automatisering houdt niet of nauwelijks rekening met sociale desiderata. Het is bepaald niet de geringste verdienste van deze publikatie, dat het ons (waarschijnlijk ongewild) de zwakke positie van het sociale beleid laat zien.

H. J. VAN ZUTHEM

POLITIEKE SOCIOLOGIE

R. A. Falk en S. H. Mendlovitz (eds.): „The strategy of world order”, New York, World Law Fund. 1966

„Peace Research”, oorlogs- en vredesonder-

zoek, irenologie, polemologie zijn termen die door buitenstaanders veelal als synoniem worden beschouwd. Toch zijn ze dit niet in die mate als men vaak denkt; en bovendien kan, zo is mij wel gebleken, ook hier achter eenzelfde woord een veelheid van opvattingen schuilgaan. De beoefenaren van deze vakken hebben zich tot dusverre nog maar weinig uitgeput in conceptuele beschouwingen hieromtrent: dat komt vanzelf wel, zal men zeggen, als „peace research” — of hoe men ook wil noemen — een zekere mate van institutionalisering heeft bereikt. Voorlopig heeft men wel iets beters te doen; laten dergelijke exposés te zijner tijd maar onderwerp van obligate oraties worden.

Toch is het goed een aantal stromingen te onderkennen van waaruit bijdragen tot dit studiegebied zijn voortgevloeid, al was het slechts ter „plaatsing” van deze bijdragen. Een voorbeeld hiervan is het bovengenoemde naslagwerk. In vier delen, tezamen ongeveer 2500 bladzijden, wordt de lezer een veelheid van materiaal geboden, teveel om hier in kort bestek te noemen. Het bevat zo'n honderd en twintig artikelen, gedeelten uit boeken, documenten, alle dus elders reeds gepubliceerd, maar hier bijeengezet. En de meeste van deze artikelen kan men zonder meer „fundamenteel” noemen, essentiële lectuur voor iedere geïnteresseerde in oorlogs- en vredesvraagstukken. Men treft de namen aan van Boulding, Kahn, Quincy Wright, Rapoport, Lasswell, Jaspers, Wolfgang, Friedmann, Singer, Hoffmann, Inis Claude, Morgenthau, Schelling, Blackett, Hedley, Bull, Osgood, Knorr, Betty Goetz Lall, Fisher, en vele, vele anderen.

Over de juistheid van deze keuze kan men uiteraard vele uren steriel discussiëren: ze heeft namelijk nogal te maken met de intentie van deze uitgave. De „clou” van dit enorme verzamelerwerk is namelijk dat het kan dienen als basisboek, als naslagwerk dat het lezen van een ander boek vergemakkelijkt. En dat andere boek is dan Clark en Sohn's ook al weer fameuze „World Peace through World Law”. Grenville Clark (eens, in 1917 de initiator van de Plattsburg Movement) en Louis B. Sohn hebben in dit geschrift een poging gedaan tot het opstellen van een nieuw, aan de eisen van onze tijd aangepast Handvest van de Verenigde Naties. Hun boek bevat de tekst van een mogelijk nieuw Handvest en een uitvoerige verhandeling omtrent de noodzaak

van de hierin voorgestelde veranderingen. Het is een boek dat iedere specialist in internationaal recht zal kennen, en waarover in dit tijdschrift verder gezwezen mag worden. Van Clark en Sohn is trouwens ook afkomstig een „ideaal ontwapeningsaccord”, uiteraard ook met uitvoerige motivering.

Clark en Sohn's boeiende initiatief nu heeft voor de ingewijden enigszins het karakter van een „beweging” gekregen: immers impliciet aan deze hele onderneming ligt de veronderstelling dat als belangrijkste panacee voor de situatie waarin de wereld verkeert moet gelden: een herziening van het internationale recht belichaamd in het handvest van de VN als internationale en supranationale institutie. Daarin schuilt voor het gevoel van velen — ook juristen — een overschatting van de functies van het recht: immers, volgens Clark en Sohn zouden niet in de eerste plaats politieke veranderingen leiden tot een betere wereld — een wereld die uiteindelijk zich zou mogen verheugen in een meer adequaat geheel van rechtsregels — doch zou het accent gelegen zijn bij een nieuw recht, waaruit politieke veranderingen zouden voortvloeien. Ongeacht deze critiek, en ongeacht de juistheid van deze critiek (in een slot-hoofdstuk van het eerste deel staat Mendlowitz hier bij stil) mag men zeggen dat Clark en Sohn's initiatief alle aandacht verdient, al was het maar omdat het vergezeld gaat van een doordacht geheel van aanbevelingen m.b.t. de voorwaarden voor een doeltreffend functioneren van een internationale rechtsorde. Maar men moet wel op de hoogte zijn van dit initiatief van Clark en Sohn wil men Falk en Mendlowitz' „reader” tegen een juiste achtergrond plaatsen: want de geëngageerdheid met de denkbeelden van Clark en Sohn laat zich duidelijk voelen in de samenstelling ervan. Met name het derde, verreweg meest omvangrijke deel, dat geheel gewijd is aan de praktijk van de Verenigde Naties moet men in het licht zien van World Peace through World Law. Maar dat neemt weer niet weg dat het bezit van deze „reader” zonder meer een „must” genoemd mag worden voor alle wetenschappelijk geïnteresseerden in oorlogs- en vredesproblematiek, al kan het geen kwaad om naast de \$ 10,— die deze vier delen tezamen kosten nog eens \$ 4.75 neer te leggen voor Clark en Sohn's studie (laatste, herziene uitgave van 1964). Men zal er geen spijt van hebben.

J. NIEZING

Hiddo M. Jolles, Zur Soziologie der Heimatvertriebenen und Flüchtlinge. Verlag Kiepenbeuer en Witsch, Keulen, 1965. 424 blz.

Het verschijnen van Jolles' boek over het Duitse vluchtelingenvraagstuk roept al dadelijk een aantal vragen op: heeft het zin, dat een Nederlander een dergelijk boek laat verschijnen in het Duits? Is er behoefte aan nog een algemeen overzicht over dit probleem, terwijl in dit stadium vooral gericht deelonderzoek aangewezen zou zijn? En bij het lezen van de eerste bladzijden komt dan al gauw de derde vraag: Jolles heeft dit boek gebaseerd uitsluitend op de bestaande literatuur. Kan dit? Mag men een contemporain vraagstuk, dat allerminst alleen vanuit de wetenschappelijke hoek beschreven en behandeld is, goed in het vizier krijgen uit artikelen, boeken en brochures alleen?

Het zal duidelijk zijn, dat ik mijn leatuur begon met de bovengenoemde vragen in mijn hoofd en dus zeker niet zonder vooringenomenheid. Maar voorlopig kon ik toch mijn kritiek binnen houden, want bij lezing van het eerste deel kreeg ik grote bewondering voor de manier, waarop de stof behandeld was. Het eerste hoofdstuk bevat een intelligente indeling van de literatuur naar een aantal criteria, waaruit de grote belesenheid van de auteur blijkt. Daarna volgt een zeer goede uiteenzetting van de historische gebeurtenissen, die geleid hebben tot de uitdrijving van rond acht miljoen personen van Duitse origine uit gebieden in Polen, Roemenië, Hongarije, Tsjecho-Slowakije en de Oostelijke provincies van het vroegere Duitse Rijk (Silezië, Oost-Pruisen en Pommeren). Terecht wordt het onderscheid beklemtoond tussen deze verdrevenen en de vluchtelingen, die afkomstig zijn uit de door de Russen bezette Oostzone van Duitsland, de huidige DDR. Alles wat hier over *Vertreibung, Aussiedlung and Flucht* geschreven is, is de moeite waard omdat het in kort bestek een migratiegolf van ongekende omvang en intensiteit beschrijft en de problemen aanduidt, die deze golf in het totaal ontredde na-oorlogse Duitsland veroorzaakt heeft.

Mijn kritiek begon pas weer actief te worden toen ik aan het slot van het zesde hoofdstuk „Die räumliche Eingliederung der politischen Wanderer“ een nogal scherp afwijzend oordeel tegen kwam over „raumplanerische Gesamtlösungen“, waarmee een aantal dorpen

bedoeld zijn, die speciaal door en voor vluchtelingen zijn gesticht. Jolles gebruikt voor dit verschijnsel het woord „soziale Ausklammerung“, dat we later nog vele malen in zijn betoog zullen tegen komen en beoordeelt deze afzonderlijke vestigingen negatief, omdat ze de integratie van de vluchtelingenbevolking belemmeren. Ook de Selbsthilfebewegung, die met deze vestigingen verbonden was, krijgt nog even een veeg uit de pan en wel omdat bij de opening van het eerste nationale congres van deze beweging nogal sterke anti-overheidsgeluiden werden gehoord. Ik heb mij afgevraagd of zich hier toch niet wreekte, dat Jolles het probleem alleen uit geschriften kent. Daardoor krijgt hij n.l. de neiging de doodgewoon menselijke kant van dit vraagstuk te verwaarlozen: hij ziet niet, dat het voor de vluchtelingen van enorme betekenis is geweest, dat ze zelf iets aan hun situatie konden gaan doen, een heel klein bedrijfje stichten, of desnoods maar huisarbeid verrichten met het hele gezin, of met eigen handen een huis bouwen, of het traditionele middel van bestaan uit de eigen Heimat weer opnieuw een kans geven. Het kan best zijn, dat die activiteiten in het geheel van de Westduitse situatie niet tot integratie bijdroegen, maar het gevoel van eigenwaarde dat de vluchtelingen hierdoor terugkregen, betekent ook iets!

Ook in het vervolg van zijn boek blijkt duidelijk, dat Jolles het probleem van de integratie sterk laat domineren, zonder trouwens dat begrip theoretisch uit te diepen. Van de bestaande niet-Duitse literatuur, zowel de algemene (Merton) als die welke het begrip speciaal op immigranten toegepast (Eisenstadt) wordt dan ook m.i. te weinig gebruik gemaakt. Jolles is verreweg het beste in de beschrijvende delen van zijn boek. Het derde deel, waarin hij tracht een „theoretische Bewältigung“ te geven, vind ik teleurstellend.

Dit komt, geloof ik, omdat Jolles zich zo angstvallig heeft beperkt tot dit Duitse probleem. Een sociologische behandeling van de beide soorten dwang-migratie, die we in het na-oorlogse Duitsland vonden, kan alleen diepte krijgen wanneer deze verschijnselen worden vergeleken — enerzijds wellicht met vrijwillige migratiestromingen, die binnen Duitsland hebben plaats gehad, zoals de migratie naar het Ruhrgebied uit de Oostelijke delen van Duitsland, waar o.a. Brepohl over geschreven heeft — anderzijds met andere

golven van dwang-migratie. Hoe waardevol zou bijv. een vergelijking met onze eigen Indische Nederlanders zijn geweest.

Zelfs binnen Duitsland bestond er in de eerste jaren na de oorlog een vergelijkingsobject: de d.p.'s., die verzorgd werden door een orgaan van de Verenigde Naties. Vergelijking met Oostenrijk — waar de categorie „Volksduitsers”, samengesteld uit de zelfde groeperingen als de Duitse verdrevenen, tenslotte grotendeels juridisch met de d.p.'s werden gelijkgesteld — zou wellicht ook vruchtbaar kunnen zijn.

Wanneer deze vergelijking wel had plaats gevonden, zou allereerst gebleken zijn, dat een aantal van de „hypothesen”, waaruit de theoretische analyse bestaat, voor alle immigranten geldig zijn. Bovendien zou Jolles dan ook het vraagstuk, waarop zijn betoog uitloopt, n.l. dat van de „politische Bewältigung” met meer distantie hebben kunnen bekijken. Wat mij zelf altijd in de Duitse situatie opvalt is de overeenstemming met andere vluchtelingenstromen en -verschijnselen.

Het terugrijpen naar het verleden bijv. is iets, wat men bij alle politieke vluchtelingen in hoge mate vindt.

Een element, dat Jolles evenmin in aanmerking neemt is het feit, dat politieke vluchtelingenbewegingen de neiging vertonen om restgroepen te worden: de goedgeïntegreerden verliezen hun belangstelling in dit soort activiteiten en laten ze over aan degenen, die zich in de nieuwe omgeving niet hebben aangepast. Er bestaat dan het gevaar, dat zich „beroepsvluchtelingen” van de zaak meester maken en dat hun rancune en hun onvermogen om zich persoonlijk aan te passen, het beleid van de organisatie bepalen gaat.

Het heeft natuurlijk wel zin om zulke stromingen in het oog te houden — vooral met het oog op een herleving van het nationaal-socialisme — maar meestal verliezen dergelijke bewegingen hun gezag naarmate ze minder representatief worden voor de totale vluchtelingengroep.

Het slot van het boek, waarin de „Wanderer-ideologie” wordt gekritiseerd, heeft mij tenslotte toch weer gepakt. Hier wordt kort en bondig afgerekend met bepaalde romantische trekken in het Duitse volk, met name in de groeperingen van verdrevenen en met klem wordt de raad gegeven om „die Gräber zu schliessen”.

Dit laatste voert mij terug naar mijn uitgangs-

punt, de drie vragen, die de verschijning van het boek opriep. Heeft het zin, dat een Nederlander in hun eigen taal de Duitsers uitvoerig vertelt wat er fout is in hun ideologie en in de beoordeling van de verschijnselen, waarop deze ideologie berust?

Ik geloof, dat ik dit moet betwijfelen, vooral omdat het een ideologie is en omdat juist deze ideologie zo goed aansluit bij de hele naoorlogse mentaliteit van de Duitsers. Maar de grote meerderheid van het Duitse volk zal deze dingen nooit van een buitenstaander aanvaarden en de kleine minderheid weet ze al lang. Van veel groter belang dan dit boek is dan ook het recente geschrift van de Evangelische Kirche van de Bondsrepubliek, „Die Lage der Vertriebenen und das Verhältnis des deutschen Volkes zu seinen östlichen Nachbarn” (1965), waarin door Duitsers deze zelfde dingen keihard tegen Duitsers worden gezegd en waarin de erkenning van de Oder-Neisse-grens als een voorwaarde voor de verdere ontwikkeling van goede verhoudingen wordt gesteld. De vraag of dit boek in het Duits geschreven had moeten worden, is hiermee grotendeels — en ontkenkend — beantwoord.

De vraag of het zin had nog een nieuw overzicht van het Duitse vluchtelingenvraagstuk te schrijven, beantwoord ik na lezing van het boek met volle overtuiging bevestigend. Ik ken geen boek, waarin dit probleem zo volledig en zo scherp in zijn ontwikkeling en uitwerking is samengevat. Al is het dan alleen uit de literatuur, het is gebeurd door iemand, die die literatuur kende als geen ander en die zowel auteurs als gegevens wist te beoordelen en hun plaats te geven met een juiste kijk op alle aspecten van dit boeiende probleem.

H. VERWEY-JONKER

GEZINSSOCIOLOGIE

A. J. Coale, L. A. Fallers, M. J. Levy, D. M. Schneider en S. S. Tomkins, Aspects of the analysis of family structure, Princeton University Press, 1965, 248 p.

De opzet van dit boek is aantrekkelijk. Een bekend gezinssocioloog ontwikkelt een theoretisch standpunt en ontvangt daarop commentaar vanuit verschillende disciplines.

Levy probeert, zoals hij zelf zegt, met behulp van een gering aantal variabelen algemene hy-

pothesen over het gezin te ontwikkelen, die van strategisch belang zijn bij de analyse van maatschappijen. De redenering loopt als volgt. Er is geen maatschappij bekend zonder de een of andere familiale structuur. Dit moet ook zo zijn, wil een maatschappij voortbestaan. Deze laatste uitspraak vindt haar grond in: a) een biologisch feit, nl. de biologische eenheid van moeder en kind; om physiologische redenen is het hoogst waarschijnlijk dat biologische moeders en hun biologische nakomelingen zullen interageren; b) het feit, dat zonder cognitieve en affectieve interactie met volwassenen kinderen zich niet kunnen ontwikkelen tot stabiele volwassenen en dat zonder een redelijke productie van stabiele volwassenen een maatschappij niet kan voortbestaan; c) de onmogelijkheid om dergelijke interacties met jonggeborenen op voldoende schaal te doen plaats hebben anders dan bij biologische moeders. Hieruit volgt (met nog enige tussenstappen) dat „as a minimum for the normal member of all societies at all times in history the family background sets an important part of the background in terms of which the individual operates in terms of his roles in all other structures” (p. 35). Waarom is er dan toch geen algemene theorie over familie-, c.q. gezinsstructuur en maatschappij? Omdat men zich te veel heeft bezig gehouden met de ideale familiale structuren i.p.v. met de actuele, meer aandacht geschonken heeft aan de van maatschappij tot maatschappij bestaande ideologische verschillen inzake gezinsomvang naar aantal personen en generaties dan aan de feitelijke overeenkomsten. De actuele familiestructuren zijn in deze strategische aspecten vrijwel identiek in alle bekende maatschappijen met betrekking tot meer dan 50% van de leden dier maatschappijen. (Deze uitspraak niet te verwarren met Murdock's stelling over de alomtegenwoordigheid van het kerngezin, die Levy afwijst). De bekende maatschappijen zijn te verdelen in:

- 1) die zonder moderne medische technologie;
- 2) die met hoog ontwikkelde moderne medische technologie en ook overigens op een hoog niveau van „modernisering”; 3) maatschappijen in overgang, met enige moderne medische technologie, maar in het algemeen nog niet op hoog niveau van modernisering. In de eerste categorie is de actuele variatie in horizontale en verticale uitbreiding van het gezin veel beperkter dan onze preoccupatie met

ideale structuren heeft doen geloven. (Coale tracht in een volgend artikel deze stelling demografisch te ondersteunen). In de tweede categorie is zoals bekend zeer weinig variatie in ideale en actuele gezinsstructuren. In de derde categorie bestaat de mogelijkheid van grote variatie, de ontwikkeling gaat daar echter in de richting van de gemoderniseerde maatschappijen. Dat gezinsgrootte en aantal generaties in de praktijk weinig variatie vertonen, houdt grote mogelijkheden in voor de opbouw van algemene theorieën.

Deze mogelijkheden worden dan door Levy verder opengelaten. De daarna aan het woord komende critici vergemakkelijken de taak van de recensent. Fallers valt Levy aan op zijn centrale stelling. Demografische argumenten zijn z.i. niet toepasselijk. „Extended family households” worden nl. niet alleen samengesteld uit kerngezinnen die zeer nauw verwant zijn. Schneider richt zijn bezwaren voornamelijk tegen de biologische basis van Levy's redenering. Tomkins daarentegen meent dat er wel degelijk een biologische grondslag is, maar op een andere wijze dan Levy aanneemt. Hij gebruikt dan meer dan de helft van het boek om een uiteenzetting te geven van zijn theorie, dat de individu primair gemotiveerd wordt vanuit zijn affectief systeem. Hierdoor is deze publikatie als geheel wat onevenwichtig uitgevallen. Het accent dreigt te verschuiven naar Tomkins' uitgewerkte motiëtheorie.

H. IN 'T VELD

Leopold Rosenmayer & Eva Köckeis, Umwelt und Familie alter Menschen. Neuwied am Rhein: Luchterhand, 1965, 244 pp.

Dit boekje is voornamelijk gebaseerd op een onderzoek onder bejaarden in vier zgn. Altersheimstätten in Wenen. Het gaat daarbij om speciale woningen, die in blokken variërend van 8 tot 27 in de „normale” woonwijken zijn gelegen. Het onderzoek werd mede op verzoek van het stadsbestuur verricht en beoogde o.a. een evaluatie van dergelijke huizen. Er zij opgemerkt dat belangstelling voor bejaardenproblematiek in Wenen bepaald niet misplaatst is te achten, omdat het percentage mensen van 65 jaar en ouder van de bevolking in 1961 niet minder dan 16% bedroeg (in 1910 was dit nog slechts 4%).

Ten behoeve van het onderzoek werden alle bewoners van de gekozen Altersheimstätten geïnterviewd. Dit waren er na afval van wei-

gingen etc.: 92. De resultaten laten zeker geen onverdeeld gunstige waardering van deze woonvormen zien. Behalve klachten over de woningen zelf zijn er nogal wat bezwaren over een te grote afstand tot winkels, kerken e.d., vooral in het geval de woonblokken aan de stadsrand waren gelegen. Verder wordt het ontbreken van een verzorgster, die speciaal voor deze mensen ter beschikking staat, door zeer veel bewoners betreurd. Dit hangt mede samen met het feit dat de bevolking van de wooneenheden in de loop van de tijd verder verouderd was.

In dit verband doet zich ook het probleem voor dat een nieuwe verandering van woning nodig kan zijn. Om dit te vermijden pleiten de schrijvers er — nog weer eens — voor om dergelijke wooneenheden in combinatie met kleine verzorgingstehuizen te bouwen, zij het op enige afstand uit elkaar.

De betekenis van het contact van de bejaarde mens met zijn kinderen en van de hulp en zorg bij ziekte die hij daarvan ontvangt wordt ook in dit onderzoek vastgesteld. Zo wordt de klacht dat men op een te grote afstand van de kinderen woont erg vaak geuit. Interessant zijn verder de conclusies over de betekenis van de buurt. Er blijkt nogal wat contact tussen de bejaarden onderling te zijn, terwijl men ook voor kleine diensten sterk op elkaar steunt. Voor verzorging bij ziekte valt men daarentegen weer op de kinderen terug. De auteurs noemen de buurt dan ook een kader met een „midden-betekenis”. Verder concluderen ze met grote stelligheid dat van een integratie met jongere buurtgenoten geen sprake is, hoewel de woonblokken met het oog hierop destijds bewust tussen de „normale” woningen in werden geplaatst.

De sociale betrekkingen van de oudere mens typen de schrijvers met de uitdrukking „Intimität auf Abstand”. Deze formule is zowel van toepassing op de familie (generatiescheiding met betrekking tot woning maar toch blijvend contact), als op de buurt.

In dit verband wordt vermeld dat veel mensen liever op de eerste verdieping dan op de begane grond woonden, o.a. uit een oogpunt van bescherming tegen „storingen” van buitenaf. Hoewel de schrijvers nogal nadruk leggen op de theorie in hun boek, is hun werk m.i. toch vooral een toepassing vanuit bestaande gezichtspunten. Dit laatste gebeurt echter zorgvuldig, zodat hun handige overzicht van aan-

bevelingen voor het beleid aan het eind van het boek goed gefundeerd is. Het lijkt me dan ook toe, dat het boekje vooral voor de planning van voorzieningen op dit terrein erg behulpzaam kan zijn.

G. P. A. BRAAM

Lloyd H. Rogler en August B. Hollingshead, Trapped, Families and Schizophrenia. New York, 1965.

De onderzoekers gaan het verband na tussen schizofrenie en gezinsleven bij een 40-tal gezinnen wonend in San Juan Metropolitan Area, Puerto Rico. Meer gedetailleerd was hun doelstelling: a) het identificeren van jeugdervaringen van personen die niet schizofreen zijn, vergeleken met die van schizofrenen; b) het bepalen van de omstandigheden die verband houden met het ontstaan van de ziekte; c) het vaststellen van de gevolgen van de ziekte voor het gezinsleven.

De gezinnen die onderzocht werden (d.m.v. aparte series interviews met man en vrouw) moesten bovendien voldoen aan de volgende criteria: leeftijd van de echtgenoten tussen 20 en 39 jaar, echtgenoten bij elkaar wonend, geen contact met een psychiatrische instelling tot het begin van het onderzoek en een zeer lage sociaal-economische status. Het is een vergelijkend onderzoek. In 20 gezinnen komt in het geheel geen schizofrenie of een andere psychotische ziekte voor, in de 20 andere gezinnen is tenminste één der echtgenoten schizofreen. De totale steekproef blijkt op een aantal kenmerken vrij goed representatief te zijn voor de bevolking van het totale gebied. De resultaten van het onderzoek zijn als volgt samen te vatten.

A. Schizofrene personen blijken in de leeftijd van 0 tot 15 jaar en van 15 jaar tot hun huwelijk zich praktisch niet te onderscheiden van niet-schizofrenen wat betreft gezinsachtergrond en persoonlijke ervaringen.

B. De cases bevestigen de hypothese, dat het ontstaan van de ziekte gerelateerd is aan een (plotselinge) opeenhoping van spanninggevend situaties en conflicten. De patiënten worden plotseling „overstelp” door een groot aantal symptomen van de ziekte, waarvan sommige blijvend zijn, andere veranderen.

C. De invloed van schizofrenie op het gezinsleven blijkt afhankelijk van het geslacht van de patiënt, in verband met de in het onder-

zoeksgebied bij man en vrouw aanwezige rolverwachtingen, resp. wensen t.a.v. de rolvervulling van beiden. Door de ziekte is de vrouw namelijk niet meer in staat de door de man gewenste en verwachte rol te vervullen. De man daarentegen is niet meer in staat de door de vrouw verwachte, *maar niet gewenste*, rol te vervullen. De schizofrene man, hoewel niet in staat de kost te verdienen, uiterst nerveus en angstig, apathisch en prikkelbaar, hecht veel meer waarde aan het gezinsleven dan normaal is voor de meeste niet-schizofrenen. Hij is veel thuis, helpt in de huishouding, is trouw etc. tot grote voldoening van de vrouw, die zelfs als een soort „tegenprestatie” op allerlei wijzen nu zelf de kost tracht te verdienen, hulp gaat vragen bij familie, etc. Tevens is zij nu in staat de dominante rol te vervullen in het gezin, een rol die normaal vervuld wordt door de man. In man-schizofrene gezinnen is de verhouding tussen de echtgenoten zelfs in sommige gevallen beter dan in gezinnen waarin geen der echtgenoten schizofreen is (p. 268), of bijna net zo goed (p. 269). Een opmerkelijk resultaat, wat ook tot uiting komt in het feit, dat kinderen uit deze gezinnen de beste schoolprestaties leveren en de minste gedragsstoornissen vertonen.

Anders dan de gezonde vrouw t.o.v. haar zieke echtgenoot, staat de gezonde man t.o.v. zijn zieke vrouw, die niet in staat is haar huishoudelijke plichten te vervullen. De man is meer dan normaal al het geval is buitenshuis. Er zijn constant spanningen in het gezin. De vrouw is opstandig en de man heeft geen begrip voor haar ziekte.

De spanningen en conflicten zijn nog heviger in gezinnen waarin beide echtgenoten schizofreen zijn, onder meer omdat de man dan méér thuis is en niet economisch voor zijn gezin kan zorgen (terwijl de vrouw hier nu evenmin toe in staat is). Grote economische moeilijkheden zijn het gevolg.

In de vrouw-schizofrene, zowel als in de dubbel-schizofrene gezinnen is geen duidelijk dominantie-patroon van één der beide echtgenoten.

De studie is een unieke poging factoren die samenhangen met het ontstaan van schizofrenie, die wel genoemd wordt „de geestesziekte van deze tijd”, te lokaliseren en te identificeren en de gevolgen van de ziekte voor het gezinsleven te bepalen.

Verschillen in de levensgeschiedenissen tussen

schizofrene en niet-schizofrene personen worden door de auteurs van ondergeschikt belang geacht. Op belangrijke punten, zoals ouders-kind-relaties en socialisatie, worden geen significante verschillen gevonden. Door de kleine steekproef en het feit, dat men noodgedwongen moest afgaan op het geheugen van de personen, zijn deze resultaten m.i. nogal onbetrouwbaar.

Waar het gaat om het ontstaan van de ziekte, ligt m.i. de nadruk wat te veel op de sociale factoren: een acceleratie van problemen in en met zijn omgeving, die de persoon ervaart. Men vraagt zich af, hoe hierna de conflicten ontstaan, elkaar wederzijds kunnen versterken etc. Ook, of iedereen nu evenveel kans heeft op het „ontmoeten” van zulke conflicten, en evenveel kans om al dan niet in staat te zijn ze op te lossen of althans te beheersen.

Het onderzoek is in overeenstemming met de trend van de laatste jaren, om geestesziekten te bestuderen *buiten* de kliniek of het ziekenhuis; in een „niet-medische setting” dus. Het bouwt voort op een New Haven studie uit het begin van de jaren '50, die een behoefte aan gedetailleerde kennis van de socio-culturele settings waarin geesteszieke personen leven, speciaal binnen gezinnen, aantoonde. Tevens werd naar aanleiding van deze studie de vraag gesteld, hoe zich de klinische symptomen ontwikkelen en op welke wijze gestoorde individuen andere gezinsleden beïnvloeden. Een interessant opgezette maar op enigszins teleurstellende wijze afgeronde studie, die de vraag naar de etiologie van schizofrenie in het geheel niet oplost en met name de behoefte aan exacte gegevens omtrent de relaties binnen de gezinnen van jeugdige (potentiële) schizofrenie-patiënten duidelijk doet voelen.

C. P. MIDDENDORP

Tb. Lidz, S. Fleck and Alice R. Cornelison, Schizofrenia and the Family. New York, 1965.

In deze studie werden 17 gezinnen van ongehuwde schizofrenie-patiënten tussen 15 en 30 jaar oud onderzocht. De gezinnen waren vooral afkomstig uit upper-middle en upperclass. Het onderzoek, dat voornamelijk d.m.v. interviews door sociaal werkers en psychiaters geschiedde, nam per gezin een periode in beslag variërend van 1 tot 5 jaar. De auteurs achten het dan ook waarschijnlijk, dat deze studie de „most complete, dynamically comprehensive and personally meaningful material ever gathered a-

bout any series of families for any purpose" bevat (p. 24), hetgeen niet gering mag heten. De totale studie nam dan ook een periode van 12 jaar in beslag.

Het boek bestaat voornamelijk uit een reeks geïntegreerde artikelen m.b.t. de 17 bestudeerde gezinnen, die in de loop van deze periode tot stand kwamen. Vele van deze artikelen werden reeds elders gepubliceerd.

De nadruk ligt in deze studie geheel op het gezin, waarin de schizofrene patiënt, opgenomen in de kliniek van het Yale Psychiatric Institute, opgegroeid is. Omtrent de gestelde diagnose bestaat volgens de auteurs geen enkele twijfel. Het doel was vanzelfsprekend meer inzicht te krijgen in de etiologie van de ziekte.

Van de 17 gezinnen bleek geen enkele ook maar enigszins normaal te functioneren. De persoonlijkheid van de ouders zowel als hun relatie met elkaar bleek zonder uitzondering ernstig gestoord te zijn. Ook de broers en zusters van de patiënten, vooral die van hetzelfde geslacht, bleken bijna alle psychisch gestoord te zijn.

In een voorlopige, brede theorie relateren de auteurs het ontstaan van schizofrenie aan de aanwezigheid van drie essentiële tekorten in de gezinssituatie.

a. „*parental nurturance*”. De auteurs verstaan hieronder, nogal vaag: Het zich op de juiste wijze relateren aan en het op de juiste wijze tegemoetkomen aan de behoeften van het kind gedurende de verschillende fasen van zijn psycho-sexuele en psycho-sociale ontwikkeling. Hier wordt de moeder centraal gesteld: Zij blijkt niet in staat zich emotioneel voldoende los te maken van het kind, of zij doet dit juist te veel. In beide gevallen is het kind niet in staat ego-autonomie te verwerven.

b. Het effect van het gezin als *sociaal instituut* op de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind. De auteurs baseren zich hier voornamelijk op Parsons en Bales, die stellen, dat de ouders verschillende rollen vervullen in het gezin (de vader heeft vooral de instrumenteel-adaptieve rol, de moeder de emotioneel-expressieve) en dat een „coalitie” tussen beide ouders noodzakelijk is voor een evenwichtige ontwikkeling van de persoonlijkheidsstructuur van de kinderen. In geen enkele der bestudeerde gezinnen was een minimale coalitie aanwezig.

c. Het *doorgeven van instrumentele culturele*

technieken. De auteurs leggen hier de nadruk op de overdracht van irrationaliteit en de betekenis van de taal hiervoor. In deel 3 van het boek worden twee hoofdstukken gewijd aan het meten van „disordered styles of thinking”, d.m.v. de „object sorting test”, die goed blijkt te differentiëren tussen ouders van schizofrene patiënten en een controlegroep. Zo'n controlegroep ontbreekt helaas om praktische redenen bij de hoofdstudie van de 17 gezinnen.

De genoemde basis-tekorten in de gezinssituatie, waarop in de afzonderlijke hoofdstukken veel dieper wordt ingegaan, zijn in de bestudeerde groep in verschillende, doch steeds ernstige, mate aanwezig. Men stelt dat grote tekorten in de drie basis-functies van het gezin zullen leiden tot een vroege manifestatie van de ziekte, die dan een ernstig en chronisch karakter zal hebben; dit wordt genoemd „proces-schizofrenie”. Minder ernstige tekorten zullen daarentegen leiden tot meer acute instortingen of tot het ontstaan van de ziekte op latere leeftijd (p. 376). In verband met het eerder besproken werk van Rogler en Hollingshead: *Trapped, Families and Schizophrenia*, is deze opmerking erg interessant. Hier wordt inderdaad gevonden, dat de ziekte op latere leeftijd vrij plotseling ontstaat onder invloed van een aantal spanninggevendende factoren. De vraag naar de vatbaarheid voor schizofrenie onder invloed van de plotselinge opeenhoping van conflicten wordt geheel onbeantwoord gelaten. Het werk van Lidz e.a. zou deze lacune kunnen opvullen. Het is zeer waarschijnlijk, dat Rogler en Hollingshead patiënten bestudeerden waarbij zich geen proces-schizofrenie kon ontwikkelen, maar die op latere leeftijd wel vatbaar bleken voor de ziekte doordat de door Lidz c.s. gesignaleerde „tekorten” hiervoor in voldoende mate in 't ouderlijk gezin aanwezig waren. Het mag geen verwondering wekken, dat de patiënten zelf zich de ouderlijke gezinssituatie niet significant anders herinneren dan niet-schizofrene personen, als blijkt dat getrainde onderzoekers daar waar de tekorten in ernstige mate aanwezig zijn, deze vaak pas na maanden kunnen ontdekken.

Hoewel in de studie van Rogler en Hollingshead met een totaal andere steekproef gewerkt wordt dan bij Lidz c.s. (resp. lower-lower class Puerto-Ricanen t.o.v. hoofdzakelijk upper-class Amerikanen) en hoewel op de gehanteerde methodologie in beide werken veel valt aan te

merken (bij de uitgebreide case-beschrijvingen van Lidz c.s. heeft men nogal eens het gevoel, dat elke afwijking van de conventionele norm als een ziektebeeld wordt opgevat), blijken de studies (beide in 1965 te New York verschenen) toch niet tot tegenstrijdige resultaten te leiden. Dit zou er op kunnen wijzen, dat men meer greep gaat krijgen op het ontstaan en het effect van schizofrenie in relatie tot de gezinssituatie. C. P. MIDDENDORP

CRIMINOLOGIE

Anatol Rapoport and Albert M. Chammah with the collaboration of Carol J. Orwant: Prisoner's Dilemma. A study in conflict and cooperation. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1965. 258p.

Het is gebleken dat men bovenstaand boek op grond van de titel gemakkelijk onderbrengt in de categorie „penitentiair recht”. Ten onrechte. Weliswaar wordt in de „Introduction” een vermakelijk dilemma uit de wereld van verdachten in de een of andere inrichting behandeld, maar hiermee houdt iedere overeenkomst met een werk over gedetineerden op. En als men de ondertitel raadpleegt, die alleen binnen in het boek vermeld is, geeft die evenzeer weinig houvast.

Het dilemma, met mogelijkheden van conflict en samenwerking, is het volgende: twee gevangenen wachten op hun berechting. Ze kunnen niet met elkaar contact opnemen, maar weten wel dat gemeenschappelijk volgehouden ontkennen tot beider vrijlating zal leiden, en gemeenschappelijk bekennen tot beider veroordeling. Tevens is het hun bekend dat ontkennen van de één tegenover het bekennen van de ander tot gevolg heeft, dat de ontkenner op de bekentenis van de ander veroordeeld wordt. Vanwege zijn hardnekkig ontkennen loopt die één dan bovendien een zwaardere straf op dan in het geval beiden bekend zouden hebben. De ander heeft in dat geval aan de officier van justitie welkom bewijsmateriaal verworven en wordt, hoewel bekend, vrijgelaten met een extra douceurtje als dank voor bewezen diensten. Het probleem is in een matrix weer te geven:

		II	
		O	B
I	O	+1, +1	-2, +2
	B	+2, -2	-1, -1

I en II zijn beide gevangenen; B is bekennen en O is ontkennen. Het eerste cijfer

is de uitkomst voor I, het tweede die voor II.

Met de presentatie van deze matrix zijn wij beland in het onderscheid dat de speltheorie maakt tussen „zero-sum games” en „non-zero-sum games”. In spellen van de eerste soort wint A wat B verliest en is er voor beiden een optimale strategie denkbaar, die leidt tot een zogenaamde minimaxuitkomst. In spellen van de tweede soort, waarvan het dilemma uit dit boek een voorbeeld is, leidt de strategie die voor de spelers afzonderlijk gouden bergen belooft (kans op uitkomst + 2) tot een gemeenschappelijke ellende, namelijk de situatie BB, met voor beiden de uitkomst -1. Het spel is dus rijk aan eenvoudige te operationaliseren psychologische variabelen, waardoor het concept van de puur rationele speler niet meer toereikend is, en zich een „maze of intricate and interrelated questions” (flaptekst) voordoet.

Met name in het instituut, waaraan beide auteurs verbonden zijn — Mental Health Research Institute van de University of Michigan — experimenteert men met dergelijke non-zero-sum games. Natuurlijk kan het dilemma ook met andere bloemrijke woorden omschreven worden, zoals „verdeel de dollar”, „ontwapeningsconferentie”, „concurrerende bedrijven”. Door knoppen te laten bedienen (zwarte en rode) of armen uit te laten steken (linker en rechter) kan het spel ook zonder woorden gespeeld worden.

De auteurs erkennen de speltheoretische bron van hun experimenten en behandelen in hun inleiding dan ook diverse speltypen, alsmede het postulaat van de rationele speler. Men wil echter verder: diensten bewijzen aan de algemene psychologie door tot een set van zinnige hypothesen over conflict en samenwerking te komen.

Prisoner's dilemma werd op verschillende manieren ruim 20.000 keer gespeeld — 70 paren speelden elk 300 spellen. Variabel waren b.v. de matrixwaarden en de mate van kennis van de spelers omtrent de matrix, terwijl sommige paren steeds hetzelfde speltype en andere verschillende typen doorlekaar speelden. In het slothoofdstuk worden nog andere variaties in het vooruitzicht gesteld, o.a. wél toelaten van onderlinge communicatie, en introductie van rolspeelers; in het Journal of Abnormal and Social Psychology 1960, 61, p. 223-230 wordt een spel beschreven met variatie van de onderlinge machtsposities der spelers.

Rapport en Chammah duiden o.a. het gemeenschappelijk ontkennen aan met cooperatief, het dito bekennen met niet-coöperatief, of „straffend”, het bekennen tegenover een ontkenner „doorslaan” en het omgekeerde met „martelaarschap”. De antwoordpatronen die zich voordoen in de verschillende spelvarianties onderwerpen zij aan velerlei analyses. Wij noemen o.a. de vraag naar de mate van onderlinge beïnvloeding der spelers, naar de kenmerkende antwoordpatronen van de spelersparen, en naar het verloop in de tijd van het percentage cooperatieve antwoorden.

Beide auteurs geven zich — naast het weergeven van de resultaten in niet altijd even vlot toegankelijke mathematische en grafische vorm — moeite door het hele boek heen suggestieve opmerkingen te maken op algemeen psychologisch terrein. Zij bedoelen hiermee bij te dragen tot hypothesevorming, evenals met hun verrassende poging, vier hoofdstukken lang, de uitkomsten te beschrijven door een viertal niet eenvoudige mathematische modellen — Markov keten modellen, evenwichtsmodellen met variabele (adjustable) parameters, stochastische (leer-)modellen en klassieke dynamische modellen. Te zijner tijd hopen zij een goed passend model te vinden, waarvan de parameters de centrale begrippen van een theorie over conflict en samenwerking in het raam van bepaalde spelsituaties zullen kunnen vormen (p. 184). Op vele plaatsen geven de schrijvers toe dat hun werk slechts een allereerste poging is, en vele bewerkingen voeren zij bepaald niet tot een (goed) einde. Zij beloven heel veel (p. VIII en 30 b.v.), maar wij moeten hun wel tijd gunnen. Skepsis over hun resultaten zou in dit stadium misplaatst zijn, maar wij willen wel vaststellen dat er in dit boek van resultaten, die als houdbare hypothesen over bepaalde samenhangen kunnen gelden, amper sprake is.

Een bijzonder belangrijke functie van het boek ligt dan ook elders: de bijdrage tot de ontwikkeling van een methodologie der gedragswetenschappen. De auteurs noemen zelf — naar onze mening te beperkt gedacht — alleen de psychologie als profiterende wetenschap. Is het niet zo dat slechts die methodologie, die opgevat wordt als basis voor alle gedragswetenschappen, vruchtbaar kan zijn? In dit verband moeten wij melding maken van de dubbele nekverkramping, die de socioloog al met al dreigt te ondergaan, maar die

de zaak boeiend maakt: enerzijds worden de spellen in een laboratoriumsituatie gespeeld en mathematisch geanalyseerd; anderzijds spreekt uit de verschillende publikaties van Rapport en de zijnen een sterk engagement met maatschappelijke problemen, als die van de ontwapeningspogingen. Door hun experimenten met non-zero-sum games tracht men dergelijke problemen duidelijk te stellen en op die manier wellicht tot oplossing bij te dragen. (Prof. Pen signaleerde dit laatste punt in een artikel uit 1962 „Angst, minimax en koude oorlog”, opgenomen in J. Pen: „Een harde wereld”, Amsterdam 1964, p. 16-31). Het maatschappelijke engagement komt sterk naar voren in het sinds 1957 bestaande en — hoe kan het anders — door de University of Michigan Press uitgegeven, bekommerde en (daardoor?) boeiende tijdschrift *The Journal of Conflict Resolution*. De problematiek wordt in het hier besproken boek dan ook genuanceerd aangesneden.

Wanneer steeds meer incidentele resultaten van onderzoek van deze aard loskomen, zal behoefte bestaan aan een samenhangende hypothese. Het vermelden van uitkomsten in deze bespreking is nog niet zo zinvol, omdat wij het met name met de auteurs niet eens kunnen zijn, dat „the psychological theory suggests itself naturally as it were” (Preface p. IX).

Een boek zeer rijk aan perspectief ook voor de beoefenaren van andere gedragswetenschappen dan alleen de psychologie.

A. J. HOEKEMA

Mr. A. Heyder, Resocialisatie. Een ideaal in de gevangenis. A. E. Kluwer - Deventer. Openbare les. 14 juni 1966. Amsterdam. 24 blz.

In deze openbare les wordt door een jurist een belangwekkend organisatie-sociologisch probleem aangesneden. Object van de beschouwing is het gevangeniswezen. De gevangenisstraf in de huidige wetgeving heeft als uiteindelijk doel de resocialisatie van gedetineerden. De middelen die voor deze socialisatie aangewend kunnen worden zijn echter beperkt; zij moeten passen in het algemene kader van de vrijheidsbeneming. Deze vrijheidsbeneming wordt als een noodzakelijke beveiligingsfunctie van de maatschappij gezien. In de dagelijkse praktijk van penitentiaire activiteiten leidt dit dus tot de realisering van twee doel-

einden: enerzijds de voorbereiding van de terugkeer van het gedetineerde in de maatschappij (de resocialisatie) en anderzijds de continuering van het organisatorisch kader als zodanig, de handhaving van de beveiligingsfunctie. In hoeverre, vraagt de auteur zich af, zijn deze beide doeleinden met elkaar verenigbaar? Is deze onverenigbaarheid een realiteit dan zal dit pluralisme van doeleinden ertoe leiden dat de realisering van het ene doel ten koste gaat van het andere doel.

Aan de hand van het voorbeeld van de arbeid in de gevangenis (kernstuk van elk regiem) toont de auteur aan dat voor wat betreft dit punt van onverenigbaarheid der doeleinden geen sprake hoeft te zijn. Dit wil niet zeggen dat in de praktijk van het gevangeniswezen ook altijd ten aanzien van dit punt beide doeleinden verwezenlijkt worden. Maar al te vaak ziet men dat de resocialisatie aan de veiligheidsfunctie wordt opgeofferd.

Behalve ten aanzien van dit punt arbeid kan men zich afvragen in hoeverre beide doeleinden voor wat betreft andere penitentiaire activiteiten zoals de recreatie, de tuchtmiddelen, het reclasseringsbezoek, de correspondentie etc. verenigbaar zijn.

De voortreffelijke vraagstelling in deze openbare les kan alleen beantwoord worden door empirisch sociaal-psychologisch onderzoek. Zeker in Nederland is zeer weinig bekend over het gevangeniswezen als organisatie-sociologische fenomeen. Op talloze vragen als b.v. de volgende moeten wij het antwoord nog schuldig blijven:

Hoe verloopt het proces waarin beide doeleinden tot uiting gebracht dienen te worden, welke groepen zijn hierbij betrokken, op welke wijze kunnen zij op dit proces invloed uitoefenen, wat is de houding van deze groepen ten opzichte van deze doeleinden etc.?

M. R. VAN GILS

Jack P. Gibbs and Walter T. Martin, Status integration and suicide. A sociological study. Oregon, 1964. 225 blz.

Een sociologische theorie over het verschijnsel zelfmoord moet, naar het ideaal van de schrijvers, zelfmoordverschillen tussen zeer uiteenlopende bevolkingsgroepen kunnen verklaren. Ze mag niet beperkt blijven tot een bepaalde sociale klasse of samenleving, maar moet algemeen geldend zijn. De beste aanloop naar zo'n theorie is naar hun mening

nog altijd te vinden in het werk van Durkheim, als tenminste hetgeen hij over dit verschijnsel schreef, gereduceerd wordt tot de stelling dat de zelfmoordfrequentie omgekeerd evenredig is met de mate van sociale integratie. Dat begrip is echter door Durkheim nooit geoperationaliseerd. Hij vermeldde frequentieverschillen en stelde vervolgens dat de waargenomen verschillen toe te schrijven zijn aan verschillen in sociale integratie.

Gibbs en Martin willen een even algemene, doch tevens empirisch verifieerbare theorie ontwikkelen. Het betoog dat aan de formulering van hun theorie voorafgaat vatten ze in vijf postulaten samen (p. 27):

- 1) „The suicide rate of a population varies inversely with the stability and durability of social relationships within the population”.
- 2) „The stability and durability of social relationships within a population vary directly with the extent to which individuals in that population conform to the patterned and socially sanctioned demands and expectations placed upon them by others”.
- 3) „The extent to which individuals in a population conform to patterned and socially sanctioned demands and expectations placed upon them by others varies inversely with the extent to which individuals in that population are confronted with role conflicts”.
- 4) „The extent to which individuals in a population are confronted with role conflicts varies directly with the extent to which individuals occupy incompatible statuses in that population”.
- 5) „The extent to which individuals occupy incompatible statuses in a population varies inversely with the degree of status integration in that population”.

Uit de bovenstaande postulaten volgt dan de te toetsen theorie: „The suicide rate of a population varies inversely with the degree of status integration in that population” (p. 27). De meest discutabele vóóronderstellingen zijn die, welke aan het vijfde postulaat ten grondslag liggen. Er wordt van uitgegaan dat sommige personele unies van statussen meer conflicterende eisen stellen aan de betreffende personen dan anderen. In het algemeen zal iemand vermijden statussen te combineren die sterk conflicterende eisen stellen. Uit de frequentie waarin bepaalde personele statuscombinaties in een samenleving voorkomen

kan daardoor worden afgeleid in hoeverre de betreffende statuseisen met elkaar verenigbaar zijn. „Assuming that the actual occupancy of statuses in a society reflects status compatibility, it follows that the degree of compatibility between two statuses is directly proportional to the extent to which they are occupied simultaneously” (p. 25). Het gaat hier dus om een vergelijking van frequenties waarin verschillende combinaties voorkomen in één samenleving. Van hieruit zou men een theorie kunnen verwachten die zelfmoord in verband brengt met het verenigen in één persoon van zeldzame combinaties. Maar zonder dat zelf uitdrukkelijk aan te geven stappen de schrijvers dan over op een geheel ander thema, nl. de absolute statusintegratie van een samenleving of bevolkingscategorie als geheel, die dan vergeleken kan worden met andere samenlevingen of categorieën. Er is nu ook een volledige integratie denkbaar. Namelijk als in een samenleving uit het bezetten van één status door een persoon afgeleid kan worden welke van de andere statussen wel en niet door hem bezet worden. Er is volledige statusintegratie in een samenleving als bijv. alle mannen en geen enkele vrouw werken, van de blanke mannen allen hoofdarbeid en van de niet-blanke mannen allen handarbeid verrichten. Kennelijk wordt een behoefte verwacht aan toestanden die zoveel mogelijk bovengenoemde situatie benaderen. Want de theorie houdt in dat de zelfmoordfrequentie omgekeerd evenredig is met de mate waarin de bovengeschetste situatie benaderd wordt.

Deze theorie is aan reeds beschikbare en zelf verzamelde gegevens uit vele landen en betreffende vele bevolkingscategorieën getoetst. Op een totaal van 676 voorspellingen bleken er 392 juist te zijn, terwijl op toevalsbasis 172 juiste voorspellingen konden worden verwacht.

De schrijvers lijken zelf nogal verbaasd te zijn over het feit dat hun theorie nog in zoveel gevallen bevestigd werd. De vele vragen die hun theoretische uiteenzettingen oproepen hebben ze zelf trouwens al onder woorden gebracht (p. 27 t/m 30). Zowel over de opbouw van de theorie als over de bij de verificatie gevolgde procedures zal het laatste woord met deze recensie nog wel niet geschreven zijn. Dat zal echter niets af kunnen doen aan de originaliteit van deze studie. Het is zeldzaam dat een theorie van zo'n grote

reikwijdte wordt geformuleerd. Het is nog zeldzamer dat getracht wordt ze empirisch te verifiëren.

E. TELLEGEN

MAATSCHAPPELIJKE ARBEID

Volksontwikkeling in verenigingsverband, Onderzoek in opdracht van Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten uitgevoerd door Bureau Adviseurs voor Groepsarbeid; Amsterdam, 1966; 131 p.

Drie organisaties, waarvan de oudste — „het Nut” — nog uit de 18e eeuw dateert, de beide andere van aanzienlijk recentere datum zijn, hebben elkaar gevonden in een gemeenschappelijke probleemstelling door hen aldus geformuleerd: „bestaan er met betrekking tot onze doeleinden voor bepaalde inhouden adequate methoden in het verband van de situatie van de mens waarin die doeleinden worden nagestreefd?” Dank zij subsidie van O.K.&W. en het Prins Bernhard Fonds konden zij aan het Bureau voor Groepsarbeid opdracht geven om de relatie tussen publiek, onderwerp en inleider te onderzoeken. Onderzoekers karakteriseren de werkzaamheid der plaatselijke afdelingen: deze vangen lokale culturele behoeften op in het kader van een soms meer, soms minder emancipatorisch gerichte reeks programmatisch onderling niet sterk verbonden activiteiten. De traditionele gedachte van het opheffen van een cultureel isolement of een culturele achterstand zou echter niet meer als levende praktijk worden ervaren. Van culturele „schaarste” kan immers nauwelijks meer worden gesproken, veel eerder van het tegendeel. Dit heeft consequenties voor de rekrutering van leden of zou men niet eerder moeten spreken van „consumenten” en een „markt”. Gepleit wordt voor versterking van het landelijk apparaat, om de t.a.v. deze structuurveranderingen onzekere plaatselijke besturen leiding te geven en de training van docenten voor dit doel centraal te behartigen, waarbij het vraagstuk van een specifieke didaktiek nog meer aandacht zal moeten krijgen. Ook zou meer rekening moeten worden gehouden met de „schaalvergroting”, waardoor kleinere lokale eenheden zowel kwantitatief als kwalitatief marginaal dreigen te worden. Via de massa-media zullen de nationale bureaus aan „image building” (in dit geval misschien nog meer aan

„rebuilding“!) moeten gaan doen. Onderzoekers hebben binnen de gegeven mogelijkheden hun taak naar behoren vervuld. In enkele goed gekozen plaatsen hebben zij afdelingen (departementen) doorgelicht tegen de achtergrond dezer algemene problematiek. De bij het peilen der cultuuroverdracht gebruikte vragenlijsten zijn bijgevoegd. Als nevenrendement wordt door de voorzitter der begeleidingscommissie een potentiële samenwerking tussen deze drie, naar hun oorsprong zo verschillende organisaties genoemd. In dit verband kan tevens worden gewezen op het in 1965 tot stand gekomen *Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling* dat samenwerking bevorderen wil tussen een tiental organisaties welke ongeacht hun levens-, maatschappij- en wereldbeschouwelijke grondslag volksontwikkeling als *hoofdtak* hebben.

E. LOPES CARDOZO

S. Clement Brown & E. R. Gloyne, The Field Training of Social Workers; National Institute for Social Work Training Series no. 7; Allen & Unwin, London, 1966; 148 p.

Vergelijking van onderwijsstelsels in verschillende landen is altijd bijzonder moeilijk. Des te meer geldt dit voor het onderwijs in een zo betrekkelijk jonge discipline als het maatschappelijk werk, dat overigens als „social work“ meer omvat (jeugdwerk, geestelijke gezondheidszorg) dan in ons land tot op heden aanvaard wordt. In elk geval bestaat er in Engeland één nationaal instituut dat zich tot taak stelt om de kwaliteit van de opleiding voor deze maatschappelijke functie te verbeteren, een „brain trust“ die deze functie kritisch beschouwt, wetenschappelijk doorlicht en het resultaat van dit denkwerk en dit onderzoek in voor het onderwijs bruikbare vorm publiceert. En dat gebeurt met de regelmaat van een klok: „social work and social change“, „introduction to a social worker“, „social policy and administration“, „social work with families“, „professional education for social work in Britain“, „new developments in casework“ en het hier besproken boek zijn kort na elkaar verschenen, bieden waardevolle leerstof en dragen er in hoge mate toe bij om deze maatschappelijke functie een „gezicht“ te geven.

De beide onderzoekers hebben inzicht trachten te verkrijgen in de wijze, waarop de praktijkstages (een integrerend onderdeel van elke

beroepsopleiding) in het kader van de m.w. opleiding op dit ogenblik georganiseerd zijn, welke tekortkomingen ze vertonen, als men ze toetst aan de criteria waaraan ze idealiter zouden moeten voldoen en welke beleidsmaatregelen vereist zijn om hierin verbetering te brengen. Dit laatste geschiedt in hoofdstuk 7 (p. 120 e.v.) waarin vooropgesteld wordt dat „the test of good education for social work lies in the further well-being of those for whom social services are designed. Preoccupation with training without continued study of how well these needs are or might be met recalls the definition of a fanatic as one who redoubles his efforts without reconsidering his aims. Further study of the nature and quality of social service is needed for appraisal of training“. De keuze van de instellingen die aan de stageaire de mogelijkheid bieden om vakbekwaamheid te ontwikkelen zal zorgvuldig overwogen dienen te worden en extra geldmiddelen zullen deze instellingen in staat moeten stellen hun functie als „laboratorium“ naar behoren te vervullen. Stage-instellingen en opleidingsinstututen zullen tot dit doel nauw moeten samenwerken en de wederzijdse communicatie dient verzekerd te zijn. Een waardevolle aanbeveling die ook ten onzent overweging verdient, las ik op p. 132/3: „university students of social studies who wish to become social workers should be given more incentive to undertake professional training“. Sociaal-wetenschappelijke vorming zonder daarop gebaseerde methodiekscholing is ontoereikend voor de uitoefening van het m.w. beroep. De postdoctorale beroepsopleiding die van de aanstaande arts verlangd wordt levert hiervoor het voorbeeld. Dat studieduurverkorting, mede uit dit oogpunt, voor de „social studies“ in ons land een dwingende eis is, worde hier nogmaals beklemtoond.

E. LOPES CARDOZO

GODSDIENSTSOCIOLOGIE

A. Coutrot et F. Dreyfus, Les forces religieuses dans la société française, Paris, 1965. 344 p.

In de serie universitaire handboeken, la Collection U, hoofdzakelijk bedoeld voor jongerejaars, verscheen deze studie over de invloed van de religie op het politieke leven in Frankrijk. Het gaat echter over de geïnstitutionaliseerde vormen van religie: katholicisme en

protestantisme. Begrijpelijk is, dat het grootste deel van het boek handelt over de katholieke kerk, maar ook het protestantisme — een kleine minderheid — krijgt de aandacht overeenkomstig zijn niet onbelangrijke invloed.

Het boek is systematisch opgebouwd. In het eerste deel wordt een uitvoerig brok geschiedenis, vanaf 1870, behandeld. Voor de geïnteresseerden ligt hier een goed overzicht van de verschuivingen die zich in het katholieke denken, overigens niet zonder slag of stoot, hebben voltrokken. Men leest hoe het conflict tussen kerk en staat zich heeft ontwikkeld, over de secularisering van het openbare leven, het gelaiciseerde onderwijs, het anticlericalisme van Combes, de herleving van het sociale katholicisme, strijd tussen modernisme en integrisme (interessant voor vergelijking). Voorts over de geschiedenis van de l'action française, over de drift naar rechts van de katholieken, en over het accepteren na de tweede wereldoorlog van het pluralisme. Ook de rol die de katholieke kerk in een aantal internationale problemen gespeeld heeft wordt uit de doeken gedaan (Italië - Ethiopië, Spaanse Burgeroorlog, Pétain). Het tweede deel van het boek richt zich op het heden: de religieuze krachten in het openbare leven. Er wordt een overzicht gegeven van de spreiding van katholieken en protestanten, gebaseerd op de studies van le Bras en Boulard. Voorts van de confessionele pers en organisaties en de verhouding van de kerk tot politieke partijen en syndicaten. In het derde deel worden een aantal actievelden besproken: het stemgedrag van de katholieken en de houding van hen ten aanzien van het Mendésisme, de Vijfde Republiek en het Gaullisme. Verder de schoolkwestie en op internationaal niveau de kerkelijke houding jegens de vredespogingen, dekolonisatie, Tiers Monde en de Europese eenwording. Tenslotte komen er een aantal problemen op moreel en cultureel niveau ter sprake (echtscheiding, geboorteregeling, charitas, sociale politiek). Het geheel vormt een goed en leesbaar overzicht al zal de volledigheid of selectiviteit slechts beoordeeld kunnen worden door een goed kenner van deze periode van de Franse geschiedenis. Elk deel is aangevuld met een aantal documenten en een korte bibliografie. Aan het eind van het boek zijn een aantal kartogrammen opgenomen. Zoals het voor ons ligt is het een nuttig naslagwerk. Het is echter hoofdzakelijk descriptief en daarin ligt tevens, van godsdienstsociologisch standpunt, nu juist

de zwakte van het boek. De auteurs komen niet verder dan descriptie, terwijl dit overzicht toch aanleiding geeft tot het stellen van meer fundamentele vragen over het optreden van de kerken in de samenleving. Van waaruit wordt dat optreden gemotiveerd, welke pre-tenties schuilen daarin, worden zij waargemaakt. Heeft de kerk een eigen visie. Verder: wat zijn eigenlijk religieuze krachten, wat werken ze uit, wat behoren ze uit te werken, wat doet men ermee, hoe worden ze gemeten? Ik geloof dat het juist dit soort vragen zijn die steeds meer gesteld moeten worden naar aanleiding van situatieanalyses. De antwoorden zijn niet gemakkelijk te geven, maar alles begint tenslotte met het stellen van de juiste vragen. Het boek weerspiegelt de weinig probleemstellende religiografie van de school van le Bras. En al ontken ik het belang daarvan niet, we moeten toch wel ooit verder. Men moet het boek echter beoordelen naar de bedoelingen: het is geschreven voor jongerejaars.

Dat is geen volledig excuus, maar het maakt het een en ander aanvaardbaarder. En voor Nederlanders is het toch een nuttige bron van informatie.

L. LAEYENDECKER

H. Carrier, S. J., The sociology of religious belonging, London, 1965. 335 p.

Dit boek is de Engelse vertaling van een in 1960 verschenen Franse dissertatie: Psychosociologie de l'appartenance religieuse. De schrijver stelt zich ten doel een groot aantal monografieën over religieus gedrag te systematiseren en op die wijze te proberen enig licht te werpen op de sociale psychologie van religieus gedrag. Het boek handelt echter over een bepaalde vorm van dat gedrag, namelijk „belonging = identification with the communal or with the religious community”. Na een inleidend deel (de religieuze attitude, uitdrukkingsvormen van religieuze ervaring, nadere omschrijving van religieus gedrag en specifieke karakter van religieuze fenomenen) volgt er een deel over de vorming van de religieuze attitude, waarin de bekering (tot kerk en sekte), de opvoeding en het godsdienstondericht ter sprake komen en waarin ook een korte beschouwing aan de prediking wordt gewijd. In het derde deel wordt de religieuze attitude dan nader gedifferentieerd, de groepscohesie behandeld, het verzwakken der religieuze bindingen en de stabiliteit en rijping van

de attitude. In een slothoofdstuk komt dan het specifieke van de religieuze attitude ter sprake. De schrijver heeft een massa werk verricht op een zeer zorgvuldige manier. Het is ongetwijfeld nuttig dat een groot aantal, soms zeer kleine onderzoekingen met elkaar in verband zijn gebracht. Men verkrijgt op die wijze een overzicht van wat er gedaan is en meer nog, van wat gedaan moet worden. Het is voorts systematisch opgezet en consequent in de gekozen methodologische opzet. Maar met alle waardering voor het werk van de schrijver moet ik zeggen dat het een vermoeiend boek is dat vrijwel nergens boeit. Misschien moet dat geweten worden aan de zeer abstracte aanpak, die misschien nodig is maar er in ieder geval toe geleid heeft dat het leven zich achter de sterk formele begrippen nauwelijks laat ontdekken. Misschien is er ook niet veel te ontdekken, want er komt weinig naar voren dat nog niet bekend is. Er zijn heel veel onderzoekinkjes die alleen tot triviale resultaten geleid hebben. Het kan nuttig zijn daarvan kennis te nemen, maar erg inspirerend is dat niet. In dat opzicht onderscheidt deze studie zich echter niet van vele andere sociologische en sociaal-psychologische publikaties. Mijn kritiek richt zich dan ook voornamelijk op enkele andere punten. Allereerst op de opvatting die de auteur over sociologie heeft. Hij onderscheidt drie vormen van godsdienstsociologie: de door Wach en Mensching gerepresenteerde vorm die eerder vergelijkende godsdienstwetenschap genoemd moet worden, en die Carrier om voor mij onnaspeurbare redenen „formal religious sociology” noemt; vervolgens de „religious morphology”, de religiografie van le Bras en Boulard en tenslotte de „religious psychosociology, more a general orientation of study than a branch of research” (23). Dit blijkt dan de sociale psychologie te zijn. Andere vormen noemt hij niet en daarmee komt de sociologie er magertjes af. Er is, dacht ik, heel wat meer mogelijk.

Een ander punt is het volgende. De auteur gaat uit van de werkhypothese: „religious behavior has characteristics which clearly distinguish it from other forms of human behavior” (16). Deze werkhypothese hoopt de schrijver in zijn boek te kunnen confirmeren. Maar wat bedoelt hij er eigenlijk mee? Is religieus gedrag — later toegespitst op de religieuze attitude — een specifieke attitude naast andere of een kwaliteit die in principe aan alle attitudes kan toekomen? Het ant-

woord hierop hangt samen met het probleem van het al of niet specifieke karakter van religieuze fenomenen. Carrier verwerpt de opvatting van James, uitgewerkt door Fromm, dat „it is in the individual that the very essence of religion lies”, een opvatting die zou leiden (waarom eigenlijk) tot het postulaat van een universal need. Carrier opteert voor de benadering van Pinard de la Boullaye: „religion is a totality of beliefs and practices concerning an objective reality or at least conceived as such . . . on which man recognizes his dependence and with which he wishes to maintain a relationship” (47). Op psychologisch vlak correspondeert daaraan: „the orientation of man towards an ultraphenomenal principle upon which he feels dependence” (ibid). Indien men religie zo definieert kan men zeggen dat er ook een specifieke attitude is. Dat bewijst hij dan ook, maar als hij religie nu eens anders gedefinieerd had? Dat bewijzen gaat overigens niet zo gemakkelijk. Aan het eind zegt hij dat de „comprehensiveness of the religious attitude and the meaning of the totality which characterizes them” op een „general attitude” schijnen te wijzen, en besluit dan dat een „general and comprehensive attitude also possesses its specificity and that it determines well characterized specific behavior . . . it is in this sense that we say religious attitudes are specific. The fundamental or general orientation that they imprint on behavior is clearly characterized” (294). Het is niet bepaald helder, maar op deze wijze is natuurlijk veel mogelijk. Het probleem is uiteraard bijzonder gecompliceerd en men mag van Carrier niet verwachten dat hij het oplost, Maar in zijn werkhypothese — die hij empirisch wil confirmeren — zit m.i. een metafysisch uitgangspunt verborgen op een wijze die het hele betoog discutabel maakt. Bovendien is het gevaar niet denkbeeldig dat men in de confirmatie van de hypothese tevens het uitgangspunt meent te kunnen bevestigen. Met te stellen, zoals Carrier doet, „the conclusions of our research may not be extended beyond the scope delimited by our concept of religion” (47) voorkomt men dat, vrees ik, niet.

L. LAEYENDECKER

Walter Menges und Norbert Greinacher, Die Zugehörigkeit zur Kirche, Matthias Grünewald-Verlag, Mainz, 1964. 188 blz.

Westduitse persen draaien langzaam; misschien

is dat de reden, dat deze verzameling van in 1962, op een (R.K.) internationaal congres voor godsdienstsociologie gehouden lezingen, eerst eind '65 bij M. en M. ter recensie binnenkwam. Heeft deze daardoor aan actualiteit verloren? Ja en nee, zouden wij willen zeggen. De titel doet een serie religiografische onderzoekingen naar kerkelijke participatie en non-participatie verwachten, een type onderzoek, waarvan de beperkingen thans vrij algemeen worden erkend. Al lezende merkt men echter, dat dit boekje al over dat stadium heen is. De grondvraag is: waar hebben we het eigenlijk over wanneer we kerkelijke participatie en kerklidmaatschap trachten te meten? Daarop komen zeer verschillende antwoorden, die zich ook op zeer verschillende aspecten van die participatie en dat lidmaatschap richten. Wij lichten er een enkele uit.

F. Isambert zet het onderwerp in historisch perspectief: de huidige manier van praten hierover is typerend voor een situatie van religieus pluralisme, waarin tolerantie heerst en keuze-mogelijkheid. Dat was anders in een periode, welke het recht om buiten de kerk te leven, ontkende. Toen ging de discussie over de vraag, of men tot het „lichaam” of tot de „ziel” van de kerk behoorde en op welk moment iemand als ketter moest worden aangemerkt; thans wordt er gediscussieerd over de criteria van kerklidmaatschap. A. E. C. W. Spencer houdt zich met deze criteria uitvoerig bezig in de bijdrage: „Bemerkungen zu einer statistischen Definition der Zugehörigkeit zur Kirche”. Beide schrijvers attenderen erop, hoeveel differentiatie er is in de wijze, waarop godsdienstige groepen hun lidmaatschappen definiëren en hun leden binden. Daarnaast zijn er bijdragen omtrent de differentiatie in ledenbinding *binnen* eenzelfde kerk. W. Menges behandelt het in Duitsland zo massaal voorkomende nominale lidmaatschap; H. Carrier differentieert het kerklidmaatschap in termen van groter of geringer persoonlijke identificatie met de kerk en onderzoekt de individuele, intern-kerkelijke en extern-maatschappelijke factoren, die daarop van invloed zijn. A. Godin differentieert naar psychologische gezichtspunten.

Hieruit blijkt, dat het de schrijvers om méér gaat dan oppervlakkig registreren van kerkelijke participatie en nonparticipatie. In de bijdrage van W. Goddijn wordt ook met zoveel woorden het onbehagen van de tegenwoordige godsdienstsociologen over deze bezigheid uit-

eengezet. Hij ziet twee uitwegen uit de „Sackgasse” van de „Soziologie der kirchlichen Teilnahme”: 1e nadere bestudering van individuele houdingen en typen van kerkelijke binding (men zou de bovengenoemde studies hieronder kunnen rangschikken) en 2e bestudering van de wisselwerking tussen ledental en kerkelijke structuur. Indien men de kerk opvat als een sociaal systeem, dat door enculturatie, sancties, collectieve riten etc. zijn continuïteit bewaart, aldus Goddijn, is na te gaan welke wijzigingen er optreden o.i.v. massale toetreding of ledenafval.

Dit zijn beide boeiende onderwerpen; waarom dan toch onze reserve omtrent de actualiteit van het boekje? De preoccupatie met de mate, waarin aan het kerkelijk leven wordt deelgenomen, veronderstelt, dat dit in de gegeven vormen de meest geëigende uitdrukking van geloof en godsdienst vertegenwoordigt. Die veronderstelling is ook in deze bundel aanwezig, dat blijkt uit de manier, waarop Menges spreekt: het is „häufig nur sozial determiniert” en dikwijls verbonden met syncretisme, heksengeloof en spiritisme (p. 39). Het blijkt ook uit de overname van Fichters indeling van kerkleden in „slapende”, „marginale”, „modale” en „nucleaire” (door Isambert en Spencer), een indeling, waarbij het nucleaire, actief participerende kerklid gekenmerkt is door een evenwichtig geloofsleven, dat al zijn andere sociale rollen integreert. Het sprekendst is in dit opzicht het door Carrier voorgestelde continuum van lidmaatschapstypen, met aan het *negatieve* uiterste diegenen, die „nur dem Namen nach Katholiken sind” en aan het andere uiterste „die *wirklich Gläubigen*, die sich mit der Kirche und ihren Handlungen identifizieren” (p. 46). Alleen de psycholoog is hier genuanceerder; hij wijst op de dubbelzinnigheid van alle kerkelijke binding en kerkelijke excommunicatie, op bewuste en onbewuste motiveringen, zowel in kerklidmaatschap als in afwijzing ervan en onderscheidt cognitieve en morele aspecten van het geloof, naast gevarieerde houdingen tegenover de priester, de kerk, het sacrament etc. Hij werpt dan ook de vraag op, of de geloofshouding een unidimensionaal karakter heeft of uit meerdere factoren is samengesteld. Daarentegen laat hij weer wel de principiële ambivalentie, welke volgens hem altijd aanwezig is in de menselijke houding t.o.v. het *heilige*, samenvallen met ambivalente houding t.o.v. de *kerk*.

Door dit alles gaat het boekje voorbij aan de

vraag, wát voor aspecten van godsdienstigheid het zijn, welke momenteel binnen de kerken zijn geïnstitutionaliseerd en hoeveel godsdienstigheid er daarbuiten leeft. De tegenwoordig ook in R.K. kring wel aanwezige relativering van de bestaande kerkelijke instellingen is in deze bundel nog niet aan de orde. Het dichtste hierbij komt het artikel van *F. Boulard*, dat nieuwe mogelijkheden van institutionele kerkvormen opsomt: een artikel dat lijnrecht staat tegenover een eveneens opgenomen, vrij traditionele bijdrage van *E. Pin*. Samenvattend kan men zeggen: de „Zugehörigkeit zur Kirche“ wordt in dit boekje nader gedifferentieerd en dat is op zichzelf te waarderen. Maar deze differentiatie blijft enigszins onbevredigend omdat men er daarbij impliciet van uitgaat, dat de „Nicht-zugehörigkeit“ en de marginale „Zugehörigkeit“ ongedifferentieerde verschijnselen zijn. Men behoeft — zo is onze indruk tenminste — niet meer protestants te zijn om daar momenteel anders over te denken.

MADY A THUNG

DIVERSEN

F. Hess, F. Latscha en W. Schneider, Die Ungleichheit der Bildungschancen, soziale Schranken im Zugang zur höheren Schule, Texte und Dokumente zur Soziologie, Olten, 1966, 295 blz.

Deze publikatie is om twee redenen interessant. Allereerst is daar de vorm van het boek: de 5 hoofdstukken zijn op naam door drie promovendi geschreven, gebaseerd op de hoofdzaken van respectievelijke proefschriften. Dat *H. Popitz* als hun gemeenschappelijke promotor optrad zal daar wel niet vreemd aan geweest zijn.

Daarnaast treft de Nederlander naast verschillen een sterke familiegelijkenis met de hem bekende discussies en onderzoeksoptzettingen:

- het probleem van het verschil tussen ouderlijk- en schoolwaardensysteem;
- de positie van de onderwijzer;
- de schoolstructuur en -cultuur die voorlopig als onveranderlijk gezien worden;
- het begaafdheids- en schoolgeschiktheidsprobleem.

O.i. ligt dan ook de grootste verdienste van het boek in het voorbeeld-karakter voor de Nederlandse situatie. Van verrassend nieuwe inzich-

ten is — nu althans — geen sprake meer, terwijl de onderzoekstechnische kanten — alweer althans in deze uitgave — vrij sterk in het duister blijven.

„Van de geringe deelname aan het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs door kinderen uit arbeidersmilieu“ zou het eerste hoofdstuk van *Schneider* genoemd kunnen worden, dat bestaat uit een internationaal literatuuroverzicht.

De rest van het boek bespreekt de resultaten van twee enquêtes en twee statistische studies, alles in de stad Bazel spelende. De vraag komt op of inderdaad een generalisering voor het gehele Duitse taalgebied verantwoord is, zoals de flaptekst ons diets wil maken.

Allereerst toont *Hess* in het tweede hoofdstuk aan dat in 1962 van de 1214 jongens 36,4 % „geschikt voor het Gymnasium“ was op basis van hun schoolcijfers. Maar — het is bekend — niet alle geschikten gaan en niet allen die gaan zijn geschikt. Kortom, 97 % van de kinderen uit het hoger milieu belandde op deze opleiding tegen 41 % van de kinderen uit het lager milieu. Tot beter begrip diene het gegeven dat vanuit een 4-jarige basisopleiding drie voortgezette opleidingen gekozen kunnen worden: een 4-jarige *Sekundarschule*, een 4-jarige *Realschule* en een 8-jarig *Gymnasium*, respectievelijk opklimmend in intellectuele moeilijkheidsgraad, een situatie die Nederlanders niet te vreemd zal voorkomen.

Hoe komt het nu dat die kinderen niet zo vaak naar het gymnasium overgaan? Ziedaar de vraag van waaruit *Schneider* (in hoofdstuk III) 161 ouderparen uit het lager milieu onderzocht, te weten 95 paren die het wel deden, tegen 66 die het niet deden, maar hun zoon naar de *Realschule* zonden. De vragenlijst met 68 vragen heeft — hier althans — geen helder resultaat opgeleverd: kennelijk zijn de coderingsproblemen pas na afloop van de enquête onder ogen gezien. Ook is het jammer dat een controlegroep van 34 ouderparen uit het hoger milieu die eveneens de *Realschule* voor hun „Gymnasiumgeschikte“ zoons kozen, niet verder onderzocht zijn (voetnoot p. 93). De „onzekerheid over de gymnasium-wereld“, als voornaamste factor opgespoord, blijkt toch niet van doorslaggevend belang: het kan dan nog vriezen (*Gymnasium*) of dooien (*Realschule*) (p. 177).

Diezelfde onzekerheid (onbekendheid?) sig-

naleert *Latscha* in het volgende hoofdstuk wanneer hij een enquête onder 78 onderwijzers bespreekt (p. 201). De onderwijzers (69 van de 78) vinden — kennelijk afwijkend van de onderzoekers — o.m. dat het hebben van het voorgeschreven cijferniveau nog niet betekent dat de jongens meteen op het Gymnasium dienen te komen (p. 220). De enquête telde 47 — meest open — vragen en is ook hier weer niet erg overtuigend bewerkt.

Het probleem van het voortijdige vertrek (the drop-out) behandelt *Hess* in het laatste hoofdstuk en wel voor de generatie 1953, bestaande uit 428 Gymnasium-leerlingen. Ook hier een herkennen van de Nederlandse situatie: de 26 % die zonder vertraging de school doorloopt varieert van een 35% voor het hoger milieu tot 18 % voor het lager milieu. Maar ook hier vormen kinderen uit het lager milieu op het „Mathematisch-Naturwissenschaftliche Gymnasium” de befaamde uitzondering: 31 % onder hen bereikt zonder vertraging de eindstreep. Onder verwijzing naar de reeds genoemde bezwaren, menen we dat dit boek vooral als een tussentijds overzicht te waarderen is: het doet naar beter en anders verlangen.

P. VAN DAALEN

Norman Jacobs, The Sociology of Development. Iran as an Asian Case Study. Praeger Special Studies in International Economics and Development, New York - Washington - London, 1966, 541 p.

Schrijver is een van de vele Amerikaanse ontwikkelingsdeskundigen welke sinds 1911 (Shuster Mission) aan Iran's economie hebben gedokterd en hun niet zelden frustrerende ervaringen te boek stelden. Jacobs zoekt een antwoord op de vraag waarom westerse maatschappijen plus Japan wel instaat waren tot een „self-sustained economic growth” en anderen (waaronder Iran) niet. Blijkens deze publicatie gaat de Perzische problematiek de schrijver ter harte. Nog jaren na zijn vertrek is hij er intensief mee bezig. De goede bedoelingen zijn er dus. Desondanks treft de hardvochtige toon van het boek. Tevergeefs zoekt men naar een passage, die iets goeds van Iran verteld. Honderden bladzijden lang worden de redenen, waarom Iran niet „entwicklungsfähig” kan worden beschouwd breed uitgemeten. Het is dan moeilijk om het boek niet uit sympathie voor de besprokenen terzijde te leggen. Schrijver toont zich een tuinman, die

zijn planten meent te veredelen door zijn voet erop te zetten. Weinig verrassend is zijn conclusie: òf opgave van sommige geliefde opvattingen (waarden, doeleinden of normen) òf afzien van een economische structuur die ebenbürtig is aan de westerse (p. 447). Het pleit voor hem, dit dilemma (dat uit politieke overwegingen wel eens wordt verheimelijkt) zo scherp te hebben gesteld. Tegen hem pleit, dat het zo slecht gefundeerd gedaan wordt. Want de gronden, waarop hij zijn oordelen baseerde, zijn summier. Hij verbleef amper twee jaar in de kleine provinciestad Shiraz, waar hij was aangewezen op de informatie van Iraanse kennissen en wat de engeltalige *Teheran Journal* (te vergelijken met ons „Het Nieuws van de Dag”) hem vertelde. Trouwens Jacobs erkent zelf, dat zijn inzichten mogelijk subjectief en scheefgetrokken zijn (p. 5). Nergens blijkt evenwel, dat hij zijn inlichtingen heeft trachten te verifiëren. Evenmin trachtte hij naar meer begrip voor Perzische toestanden door na te gaan, wat een westerse samenleving te zien geeft. Anders zou het verwijt dat de Iraanse economie onder de ban staat van irrationele en politieke factoren (p. 70, 305-307) niet zo licht gemaakt zijn, evenmin als de opmerking dat de Pers in een grijs wereldje leeft waarin het verschil tussen verbeelding en werkelijkheid vervaagd is, wat hem in staat zou stellen „(to) talk in terms of lofty ideals, while at the same time (his) interpersonal relations and social actions may be considerably less than ideal and he does not have to worry about reconciling the two” (p. 226). Zich sommige Amerikaanse toestanden herinnerend, vraagt men zich af of Jacobs misschien de Perzen verwerpt om de spiegel welke zij voorhouden.

De impressionistische beschrijving dient een ambitieuzer doel, het ontwerpen van een ontwikkelingsmodel voor Aziatische landen. Gesteld wordt dat Iran voor hen model kan staan (p. 3, noot). Het is een hypothetisch model (p. 9) op het niveau van de nationale staat, deze laatste opgevat als een „geheel” of operationele eenheid (p. 248), hetgeen aangehouden wordt (?) op het niveau der individuen (hoofdstuk 9). Van de schrijver verwachten we dan, dat hij zijn model toetst. We vinden slechts een toepassing van het model op de maatschappij, waaraan het werd ontleend (p. 301-316). Onder het hoofd „The Significance of the Proposed Model for the Study of Iranian Problems” (p. 317) vinden we een

korte discussie over het begrip „feodaal” en zijn (ontkende) toepasbaarheid op Iran. Aangezien daarbij de fundamentele kenmerken van het feudalisme niet uit de verf komen kan de schrijver concluderen dat Iran geen feodale periode heeft gekend (zoals Japan). Japan en westerse landen (ook feodale tijd gehad) kunnen zich wel ontwikkelen (zij zijn „feudal-developed”). Iran kan dat niet, ergo de wortels der moderne ontwikkeling liggen in het feudalisme. Zijn model op de leest van Iran blijkt zo een statisch ontwikkelingsmodel voor... niet-ontwikkelingsvatbare systemen (vgl. p. 445 e.v.). Verder bevat het boek een bespreking van een reeks ontwikkelings-theorieën, door de schrijver steevast „mythen” genoemd en (dus) verworpen. Het komt ons voor dat in die bespreking er een mankeert.

C. OP 'T LAND

B. A. Sijes. De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945. Martinus Nijhoff. 's-Gravenhage, 1966 IX ca. 730 blz.

Het boek van Sijes over de arbeidsinzet is een monumentaal werk geworden, gebaseerd op grondig onderzoek van bronnen en literatuur van onderscheiden aard: archivalia, officiële Nederlandse en Duitse publicaties, boeken en brochures, dagbladen en illegale bladen. Sijes heeft bovendien niet zomaar een beschrijving van het verloop van de arbeidsinzet gegeven. Hij heeft een probleem gesteld, en wel: „hoe mensen met betrekking tot het exploiteren van hun arbeidskracht geregeerd worden”, of in een andere formulering: „hoe mensen uit weloverwogen redenen maatschappelijke organisaties in beweging zetten, doch het geheel van gevormde structuren niet meer vermogen te beheersen”. Dit is een boeiende en tevens belangwekkende probleemstelling, omdat, zoals Sijes zelf terecht opmerkt, dit verschijnsel niet tot de tweede wereldoorlog beperkt is, maar zich voordien ook heeft voorgedaan en stellig zich in de toekomst zal blijven voordoen. Gezien deze probleemstelling verdient dit boek, ook al heeft de auteur voornamelijk als historicus gewerkt, de belangstelling van sociologen,

Door heel het boek heen lopen twee grote lijnen: de arbeidsinzet met inbegrip van de desbetreffende maatregelen, en de reacties daarop. Wat de arbeidsinzet als zodanig betreft laat Sijes duidelijk zien, hoe het verloop

ervan in sterke mate bepaald werd door het verloop van de oorlog: hoe meer Duitsland in het nauw geraakte met zijn mankracht en zijn militaire potentieel, hoe sterker de behoefte werd aan vreemde arbeidskrachten ter opvoering van de productie. De eerste fase van de arbeidsinzet — „export van werklozen” — heeft Sijes geheel in het verlengde geplaatst van de uitzending van werklozen naar Duitsland tijdens de voor-oorlogse crisis. In 1942 kwam het tot uitbreiding van de dienstverplichting van werknemers, aanvankelijk binnen Nederland, naderhand zo gewijzigd, dat ook tewerkstelling in Duitsland eronder viel. In aansluiting daarop werden verschillende „Aktionen” ondernomen, waarbij de bedrijven werden „uitgekamd” teneinde aldus arbeiders ter beschikking te krijgen voor uitzending naar Duitsland. In 1943 volgde de zgn. jaarklasse-actie, volgens welke alle mannen tussen 18 en 35 jaar zich moesten melden. Toen dit alles niet voldoende bleek op te leveren werden in 1944 grote razzia's gehouden en werd tenslotte in 1945 nog een laatste poging ondernomen tot registratie van alle arbeiders: de beruchte Liese-Aktion.

Van dit alles — en dat is ontzaglijk veel — heeft Sijes een grondige, goedgedocumenteerde, uitvoerige, soms misschien al te gedetailleerde beschrijving gegeven. Wij weten nu, hoe de arbeidsinzet zich heeft toegedragen. Even grondig en gedocumenteerd en ook genuanceerd heeft Sijes beschreven, hoe op de maatregelen van Duitse zijde is gereageerd, zoals door de Nederlandse ambtenaren, door de ondernemers, door de arbeiders zelf, door de kerken en door de illegaliteit. De reacties liepen, zoals ten aanzien van alle onrechtmatige handelingen van de bezetter uiteen: van radicaal verzet via het compromis tot laakbare collaboratie. Vanzelfsprekend heeft Sijes in dit verband in het bijzonder de houding van de desbetreffende hoofdamttenaren voor het voetlicht gehaald: de wnd. secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken en directeur van het Rijksarbeidsbureau ir. Verwey, en diens naaste medewerkers. In Verwey is als het ware het probleem gepersonifieerd, dat Sijes heeft willen behandelen. Een der aspecten in dit probleem was de vaak benauwende vraag, tot welk punt aan samenwerking met de bezetter de voorkeur moest worden gegeven boven het aanvragen van ontslag of eenvoudig de benen nemen, om aldus het land voor een nog grotere chaos te behoeden. In dit

opzicht is de studie van Sijes een belangrijke, men kan gerust zeggen: een zeer belangrijke bijdrage tot het onderzoek van het vraagstuk van samenwerking met de vijand tijdens de bezetting in het algemeen; een onderzoek waaromtrent Sijes terecht opmerkt, dat het dringend nodig is. Hoe moeilijk het probleem van de toelaatbaarheid, c.q. noodzakelijkheid van het compromis is, mag blijken uit de boeiende beschrijving, die Sijes heeft gegeven van de scherpe tegenstellingen die er in de eigen gelederen bestonden inzake het al of niet meewerken aan de „Liese-Aktion”, toenmaals een brandend probleem, in zekere zin zelfs een soort van test-case. Het mag gezegd worden, dat Sijes deze conflicten rondom het aanvragen van Ausweise met een grote mate van behoedzaamheid heeft behandeld, zonder daarbij in kleurloosheid te vervallen. Al zou ik graag gezien hebben, dat hij het nuchtere verslag van de door de illegaliteit uitgevoerde fusillade van acht door de bezetter aangestelde ambtenaren, van wie er vijf werden gedood, en waarop, na een schertsproces, elf willekeurig uitgezochte ambtenaren op last van Rauter bij wijze van represaille ter dood werden veroordeeld, van enig commentaar had voorzien. Het eigen rechter spelen en het voltrekken van doodvonnissen mag toch wel als een probleem worden beschouwd, dat als zodanig de aandacht van historicij verdient.

De verleiding is groot om op allerlei onderdelen van dit boek in te gaan, maar dat laat de toegemeten ruimte niet toe. Eén opmerking wil ik echter graag nog maken. In de aanloop van het hoofdstuk, waarin hij de levensomstandigheden van de Nederlandse arbeiders in Duitsland beschrijft — strikt genomen past het niet in de opzet — deelt Sijes mee, dat hiervoor slechts weinig bronnen ter beschikking staan. Waarom dan niet, zo is men geneigd te vragen, gebruik gemaakt van het hulpmiddel, dat de beoefenaren van „historia hodierna” wel ter beschikking staat: het interview? Weliswaar licht Sijes in het voorwoord toe, waarom hij van dit tijdrovende hulpmiddel nagenoeg geen gebruik behoefde te maken, maar voor dit gedeelte had het misschien nog wel iets opgeleverd.

Het laatste woord moet echter een woord van lof zijn. Sijes heeft wederom een voortreffelijk boek geschreven, dat met ere zijn plaats inneemt in de serie monografieën van het Rijksinstituut van Oorlogsdokumentatie.

W. J. WIERINGA

Ernest W. Burgess en Donald J. Bogue (eds), Contributions to Urban Sociology. University of Chicago Press, Chicago/London, 1964

Blijkens het voorwoord van de verzorgers beoogt deze bundel, die als eerste is verschenen in de serie monografieën over „Problems of Living in the Metropolis”, uitgaande van de Social Science Division van de universiteit van Chicago, een overzicht te geven van wat met name door de sociologische afdeling van deze universiteit op dit terrein in de afgelopen veertig jaar is gepresteerd. Voor dit doel hebben de redacteuren uit de lijst van Ph. D. theses in sociologie een aantal geschriften uitgezocht die zij als „unieke bijdragen” tot de stadssociologie beschouwen en de auteurs verzocht hun vroeger werk bondig samen te vatten en hun thema aan te vullen met gedachten die nadien zijn gerijpt. Circa twee derde van de 41 artikelen is op deze wijze tot stand gekomen; de overige zijn door de bewerkers voor druk gereed gemaakt.

Als recensent het goed heeft nagegaan dat er van de uitgekozen dissertaties drie uit de jaren 1920-30, acht uit 1939-40, twaalf uit 1940-50, acht uit 1950-60 en weer drie van na 1960, een verdeling die gekenmerkt wordt door een uitgesproken top rond 1950 en een zwakkere in het midden van de jaren dertig. Afgezien van een aantal herdrukken telt men voorts een samenvattend rapport over criminaliteitsonderzoek van Clifford Shaw en diens medewerkers alsmede drie oorspronkelijke bijdragen. Het geheel is ondergebracht in vier rubrieken van urbaan sociologisch onderzoek: ecologie/demografie, sociale organisatie/massaverschijnselen, etnische/radicale groepen, sociale problemen.

Vooraf gaat een inleiding: „Research in Urban Society: A Long View” van de hand van de oudste redacteur, Ernest Burgess (hoogleraar te Chicago van 1927-1951) met een terugblik op de voornaamste gebeurtenissen die tot de huidige hyperactiviteit op stadssociologisch gebied hebben geleid en een blik vooruit met vermoedens omtrent ontwikkelingslijnen voor theorievorming en praktische actie.

Hieruit blijkt dat de redactie met deze bundel hoopt bij te dragen tot een kritische beoordeling van het hedendaagse denken, onderzoek en onderwijs in de stadssociologie en daartoe informatie wil verschaffen over vroeger onderzoek van de Chicago-school, waarvan de resultaten onvoldoende toegankelijk zijn of in vergetelheid zijn geraakt.

De richting heeft in Burgess een nuchtere biograaf. Wie zijn bescheiden, nauwkeurige, maar droge verslag leest zal onwillekeurig moeten denken aan Burgess' collega-voorman, Robert Park (1864-1944), wiens welversneden pen de ontplooiing van de Chicago-school zoveel beeldender zou hebben opgeroepen. Het is bovendien jammer dat geen plaats is ingeruimd voor Park's nog altijd inspirerende uit 1916 daterende, beschouwing „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment”. Als op één na meest geciteerde auteur is de grondlegger overigens gedurig in de bundel aanwezig. „He lived and slept research”, merkt Burgess over hem op (p. 3).

Uiteraard komen de voorkeuren van de Chicago-richting duidelijk aan bod: verspreiding van sociale verschijnselen in de (moderne Amerikaanse grote) stad en de kartografische weergave daarvan; nadruk op feiten en oog voor het karakteristieke detail gepaard aan een neiging om met eenvoudige schema's te werken, met bij velen daarenboven een sterke aandacht voor sociale problemen die op maatschappelijk werk is geïnspireerd, die bij de beste vertegenwoordigers als sociaal-wetenschappelijke problemen zijn geformuleerd. De bundel bevat bijgewerkte eerstelingen en vroegere publicaties van thans bekende onderzoekers, zoals Ogburn, Hauser, Frazier, Janowitz, Goldhammer, Brees, W. F. Whyte en Thrasher en voorts minder bekende studies van Norman Hayner over hotelleven in Chicago (1923), Marian Roper (de stad en de primaire groep, 1935), R. Freedman (Cityward migration, urban ecology and social theory, 1950) en E. F. Schietinger over grondprijzen en buurtgewijze raciale successie (1953), terwijl recente bijdragen van N. Keyfitz over variantie procedures en van Beverley Duncan over variabelen in stedelijke morfologie duidelijk maken dat de studie van ecologische verschijnselen thans meer „sophisticated” wordt bedreven dan weleer. Men ontbeert evenwel Roderick McKenzie, Harvey Zorbaugh, Everett Hughes en — blijkbaar genoegzaam bekend geachte — auteurs als Park, Thomas en Wirth. De Chicago-richting, die sinds de publicatie over de Hobo van Nels Anderson voor het eerst de aandacht van de internationale vakwereld op zich vestigde en die in veel opzichten overeenkomst vertoont met de sociografie zoals hier te lande door Steinmetz en Ter Veer gepropageerd, heeft zijn binding met

de stad van oorsprong verloren en is niet meer weg te denken uit de moderne sociologiebeoefening. Tegen de achtergrond van de moderne sociologie van de stedelijke samenleving treden ook de gebreken van de Chicago-school aan het licht. In de ruim 650 blz. tekst vindt men weinig over vergelijkend onderzoek naar het urbanisatieverschijnsel, waarin de wereld buiten Chicago in beschouwing genomen wordt en krijgt de plaats van de stad in de grotere maatschappij nauwelijks aandacht, terwijl thema's zoals macht, invloed en stratificatie en communicatieprocessen in de stedelijke wereld in het geheel niet aan de orde komen.

Afgezien van de ecologische sectie verschaft dit compendium weinig informatie over de vraag wat in feite onder stadssociologie moet worden verstaan. De bijdragen doen voornamelijk verslag van onderzoek, dat gesitueerd is in de stad en zelfs dat is niet eens altijd het geval.

Voor de geschiedenis van de beoefening van de sociologie heeft deze bundel ongetwijfeld grote waarde; voor de stadssociologie als zodanig brengt hij betrekkelijk weinig nieuws.

Een „after-thought” (p. 344) van één van de klassieken van de Chicago-school, Everett Stonequist, tot besluit. In een kanttekening, voor deze bundel gemaakt bij zijn proefschrift uit 1930 over „The Marginal Man”, spreekt hij zijn verbazing uit over het feit, dat er zo'n contrast is tussen de snelle aanvaarding van het door hem gelanceerde begrip marginaliteit en het beperkte empirische onderzoek dat daarmee gepaard is gegaan.

W. F. HEINEMEYER

Honour and shame. The values of Mediterranean society. Editor: J. G. Peristiany. The nature of human society series. Weidenfeld and Nicolson. London, 1965.

De studie van waarden, misschien het meest specifieke object van onderzoek van de culturele antropologie, lijkt een hachelijke onderneming. Wat zijn waarden, hoe kunnen ze worden opgespoord en op welke wijze kan hun betekenis als factor in sociaal gedrag worden aangegeven? Enige tijd geleden schreef Firth dat het woord „waarde” een „hard-worked one” is, veelal vaag gedefinieerd,

reden wellicht waarom velen de term zoveel mogelijk hebben trachten te vermijden. De begrippen waarden, culturele thema's en cultuur hebben voor de Britse (sociale) antropologie nooit die betekenis gehad als het begrip sociale structuur. Dit is een merkwaardige eenzijdigheid, omdat men niet zinvol kan spreken over sociale structuur zonder het begrip cultuur (waarden) te hanteren en vice versa. Sinds enige jaren is sprake van een kentering. Studies als die van Pitt-Rivers (1954) en Campbell (1964) tonen aan dat het heel wel mogelijk is waarden expliciet en zonder vaagheid te behandelen. Dit betekent een duidelijke winst: uitspraken worden zodoende vatbaar voor verificatie, hetgeen veel minder het geval was in de vroegere studies, waar het begrip waarde impliciet bleef.

In het licht van deze nieuwe ontwikkeling is ook dit boek, *Honour and shame*, te zien. Het vormt het vervolg op *Mediterranean coutrymen* (1963); beide werken zijn ontstaan uit een in 1959 gehouden seminar in Burg Wartenstein.

In zijn inleiding merkt Peristiany op dat eer en schaamte (schande) twee polen zijn van een evaluatie. Ze zijn de weerspiegeling van de sociale persoonlijkheid in de spiegel van sociale idealen. Dit vindt in alle samenlevingen plaats en alle samenlevingen hebben hun eigen vormen van eer en schaamte. Toch is men niet overal in gelijke mate met eer en schaamte gepreoccupeerd. Wat hebben Mediterrane boerensamenlevingen gemeen met „school gangs”, „street corner societies” en met de 17e en 18e eeuwse Europese aristocratie? Peristiany meent dat deze essays een voorlopig antwoord op deze vraag kunnen bieden. In het eerste essay, *Honour and social status*, bespreekt Pitt-Rivers het begrip eer aan de hand van voorbeelden uit de literatuur van West-Europa. Eer kan de basis van deugd zijn maar ook die van voorrang: de eer van de overspelige libertijn vormt de schande voor de hoorndrager (een in Nederland nauwelijks gangbaar woord, maar in West-Sicilië op de tong of in de gedachte van vrijwel ieder). Pitt-Rivers brengt het begrip eer o.a. in verband met sociale stratificatie, publieke opinie, fysieke persoon, mana, duel en vete, sociale status en de Staat. In het tweede gedeelte van zijn opstel gaat hij uitvoerig in op de noties van eer en schaamte in een Andalusisch dorp. In de ene context (deugd) zijn de beide begrippen synoniem; in een andere tegenge-

steld. De Nederlandse taal heeft het voordeel het woord „shame” (*vergüenza*) in het eerste geval te kunnen vertalen met schaamte en in het tweede met schande. Fysiek geweld en de bereidheid een ander te beledigen vallen onder eerbaar gedrag voor de *man*; verlegenheid en bescheidenheid kenmerken een eerbare *vrouw* en vormen dezelfde hoedanigheden welke voor een man leiden tot zijn sociale ridiculisering.

Caro Baroja gaat na welke veranderingen de begrippen eer en schaamte hebben ondergaan in de loop van de Spaanse geschiedenis en welke verschillende betekenissen de begrippen voor de verschillende sociale klassen hebben gehad. De toenemende rijkdom in de moderne tijd zou hebben geleid tot een verminderde preoccupatie met eer. De wijze waarop Caro zijn materiaal verzameld heeft (wetteksten, theologische documenten, belletrie en zuiver historische bronnen als memoires, brieven, kronieken en kranten) kan als model dienen voor de antropoloog die zich met de studie van complexe samenlevingen bezighoudt.

Deze verzamelbundel bevat voorts fascinerende essays van Campbell (Griekse schaapherders), Peristiany (Grieks-Cypriotische Hooglanders), Bourdieu (Berbers in Kabylië) en Abou Zeid (Egyptische Beduïnen), welke elk belangrijke bijdragen vormen voor de tekening van de „morele kaart” van het Midditerrane gebied.

A. BLOK

J. Niezing, Onheilsprofetie en radicalisme. Openbare les. Van Gorcum, Assen 1965.

In deze oratie wordt aandacht besteed aan drie vormen waarin zich heden ten dage de onheilsprofetie manifesteert: als geloof van de profetische beweging, als „Leitmotiv” van moderne science-fiction, en als „kiemcel” van maatschappelijke tendensliteratuur.

Het verschijnsel der profetische bewegingen benadert Niezing op een analytische wijze; van de processen die zich in dergelijke bewegingen voordoen geeft hij een systematische beschrijving waarbij in ruime mate gebruik wordt gemaakt van een aantal verklarende theorieën.

De science-fiction wordt door Niezing op een andere wijze benaderd, nl. macro-sociologisch. De science-fiction weerspiegelt macro-sociologische veranderingen die in de samenleving

plaatsvinden. Ze is tijdgebonden. Bij de nadere uitwerking van deze vorm van onheilsprefetie komt Niezing tot interessante constateringen m.b.t. de inhoudelijke veranderingen die verschillende vormen van science-fiction in de loop der tijd hebben ondergaan. Als derde vorm van onheilsprefetie in onze dagen noemt Niezing de maatschappelijke tendenslectuur. In tegenstelling tot de twee eerste vormen wordt dit onderdeel weinig uitgewerkt, dit ondanks het feit dat de mogelijkheden voor een macro-sociologische uitwerking hier minstens evenzeer aanwezig zijn als met betrekking tot de science-fiction. In Niezing's oratie fungeert deze derde vorm van onheilsprefetie in feite als een aanloopje naar een wetenschappelijke geloofsbelijdenis van de orator.

De lezer die met bekwame spoed kennis wil nemen van de inhoud van deze oratie, zal geboeid worden door de behandeling van de drie onderwerpen die hier aan de orde worden gesteld. Wie evenwel hiermee niet tevreden is en zich de vraag stelt naar het onderling verband der onderdelen, zal meer bekwaamheid dan spoed ten toon moeten spreiden. De onderlinge betrokkenheid der onderdelen zou aan duidelijkheid hebben gewonnen indien elk der onderscheiden vormen van onheilsprefetie op twee wijzen was benaderd, nl. zowel analytisch als macro-sociologisch. De in kleine letter gezette kanttekeningen in de tekst vervullen deze integratieve functie onvoldoende.

In de slotbeschouwing welke, zoals gezegd, een wetenschappelijke geloofsbelijdenis behelst, komt de integratie der onderdelen misschien nog het duidelijkst tot uiting. Niezing spreekt hier zijn voorkeur uit voor de socioloog die niet met tranen in de ogen spreekt over de huidige maatschappelijke situatie, die anderzijds ook niet blijft steken in de Spielei van het sociologische onderzoek, maar die de maatschappelijke relevantie van de vele onderzoekresultaten doordenkt en in staat is dwarsverbanden te leggen. Anders gezegd, de socioloog die zowel analytische als macro-sociologische bekwaamheden bezit.

A. T. J. NOOIJ

Pb. M. Hauser edit.: Handbook for social research in urban areas. Uitg.: Unesco, serie Technology and society. 1965 (214 p.)

Zoals in het voorwoord wordt uiteengezet is

het doel van deze Unesco paperback: beoefenen van de sociale wetenschappen, die — vooral in de ontwikkelingslanden — voor de taak gezet worden om onderzoek te doen ten behoeve van planning en beleid op het gebied van problemen in verband met verstedelijking en die tijdens hun opleiding geen specialistische kennis hieromtrent hebben verworven, een handleiding te verschaffen. De bijdragen zijn van de hand van P. H. Chombart de Lauwe, Gino Germani, Philip M. Hauser, Judah Matras, Guiseppe Parenti en Z. Piore. In het boek worden twee delen onderscheiden; het eerste deel beoogt een overzicht te geven van methoden en technieken van onderzoek, het tweede deel behandelt een aantal typen van onderzoek. Ook in het tweede deel ligt overigens het accent op de — voor het betreffende type van onderzoek — geëigende methoden en technieken.

Men mag bij een dergelijke opzet uiteraard niet verwachten, dat de vele aan de orde gestelde onderwerpen uitputtend worden behandeld. Toch had men zich de behandeling wat evenwichtiger kunnen voorstellen. De bijdrage van Z. Piore over Research on urban plans and administration bijvoorbeeld beperkt zich tot een opsomming van onderwerpen, waaraan onderzoek kan worden besteed en richt zich blijkbaar tot lezers, die van deze materie in het geheel niets afweten. Hiertegenover staat een hoofdstuk als Migration and acculturation van G. Germani, dat veel gedegeener van opzet is en waarin behalve een globaal onderzoekmodel ook een kritische bespreking te vinden is van de vele valkuilen, waarin een onervaren onderzoeker van deze materie terecht kan komen.

Het schema, dat de meeste — maar weer niet alle — medewerkers hebben aangehouden, omvat: een overzicht van de meest voorkomende problematiek, van de bestaande methoden en technieken en een illustratie aan de hand van bestaande literatuur over deze onderwerpen. Aan elke bijdrage is een — meestal zeer beknopte — literaturopgave toegevoegd.

Het is niet de bedoeling geweest om een enigszins volledige bibliografie samen te stellen, maar deze wijze van literatuurvermelding heeft haar problematische kanten. Dat de vermelde geschriften een min of meer willekeurige greep uit de beschikbare literatuur vormen zal wel onvermijdelijk zijn. Maar dat men in een zo beperkt overzicht ook weinig toegankelijke boeken in het Japans, Pools en

Noors vermeldt, lijkt weinig zinvol. Ook kan men zich afvragen, of bijv. Paris et l'agglomération parisienne van Chombart de Lauwe c.s. een zó belangrijk boek is, dat het verdient om 7 maal in de bibliografie genoemd te worden.

Dat sommige schrijvers binnen het hen toegemeten kader niet verder komen dan een algemene terreinverkenning kan men begrijpen. Maar waarom gebruikt bijv. Hauser in zijn hoofdstuk over Comprehensive urban studies een hele bladzijde voor een beschouwing over Adjustment of in-migrants om er aan het einde er van op te wijzen, dat dit onderwerp uitvoerig behandeld wordt in het 8e hoofdstuk door Germani; evenzo bijna een halve pagina aan Physical problems, die in het 10e hoofdstuk door Piro worden behandeld? Dergelijke nodeloze doublures treft men meer aan.

Wanneer men zich een samenvattend oordeel over dit boek wil vormen, komt men tot de volgende conclusie: De gedachte om een oriënterend overzicht op dit gebied samen te stellen is lofwaardig. Het terrein dat men wilde bestrijken had men beter wat meer beperkt kunnen houden en wat meer kunnen uitdiepen. Een deel der bijdragen is de kennisname zeker waard, bij een ander deel is dat echter nauwelijks het geval. Het valt op, dat de behandelde onderzoeken vrijwel uitsluitend surveys zijn, terwijl hypothese-toetsend onderzoek praktisch ontbreekt. Wellicht is deze omissie minder op rekening van de samenstellers te brengen, dan op die der opdrachtgevers in de praktijk van het toegepaste onderzoek.

F. GRUNFELD

John Higgs, People in the countryside; studies in rural social development. A report based on the work of the United Nations European Study Group held on Beaumont Hall, University of Leicester. The National Council of Social Service, n. 694. London 1966. 263 blz.

Internationale organisaties trachten zich op allerlei manieren verdienstelijk te maken, o.a. door belangrijke vraagstukken, die niet voldoende aandacht krijgen, aan de orde te stellen en het benodigde onderzoek ten dele te subsidiëren. Daarnaast trachten zij problemen die zich in verschillende delen van de wereld voordoen maar slechts op regionaal of nationaal niveau bestudeerd worden, in bre-

der verband na te gaan en internationaal hierover van gedachten te wisselen. Dit laatste gebeurt het meest en is ook ditmaal het geval geweest met betrekking tot de problematiek van stad-platteland. Deskundigen uit 16 landen van Europa inclusief Israël hebben zich gedurende een tiental dagen verdiept in een ontwikkelingsgang, die het agrarisch bestaan dreigt te ondermijnen. Lange tijd heeft men het dualisme stad-land als iets normaal beschouwd, omdat tegenover de vooruitgang in de steden de kracht van de traditie in de dorpen kon worden gesteld, terwijl in crisisperiodes de conjuncturele situatie getemperd werd door mogelijkheden in de landbouw, waar altijd wel werk en voedsel te vinden was om te kunnen leven.

De verhoudingen hebben een grondige wijziging ondergaan. Allerwegen is men overtuigd, dat het agrarisch bedrijf economisch min of meer gelijkwaardig dient te zijn aan andere bedrijfstakken. Daarbij moet ook het milieu van de werkers voldoende comfort bieden, dat het de moderne mens kan bevredigen. Om dit te bereiken is een ingrijpende verbetering van de infra-structuur nodig: nieuwbouw of uitbreiding van het wegen-, waterleiding- en electriciteitsnet. Meer en betere onderwijsmogelijkheden, voorzieningen ter bevordering van cultuur en ontspanning, met name zaalruimten, waarin deze activiteiten kunnen plaats hebben. Naast deze publieke voorzieningen zijn er maatregelen nodig, die de activiteiten van ondernemers in de gewenste richting stimuleren. Men heeft daarbij vergroting, modernisering en vooral verhoging van de rentabiliteit van agrarische bedrijven op het oog. Verder tracht men overtoellig geworden arbeidskrachten in nieuwe industrieën ten plattelande op te vangen. Bedrijven, die zich in dergelijke gebieden willen vestigen, ontvangen daarom premies, die deze vestiging aantrekkelijk maken en de er aan verbonden risico's minder groot.

De hier aangegeven karaktertrekken en problemen, beschreven in de eerste drie hoofdstukken van het werk, kenmerken de agrarische verhoudingen in de vertegenwoordigde landen. Leerzaam is het in de volgende hoofdstukken te vernemen, hoe men in elk van deze landen de moeilijkheden tracht op te lossen. De gevolgde methodiek hangt af van bevolkingsdichtheid, karakter van de groepen, soort van bestuur en van vele andere factoren. Er is dus niet alleen verschil

tussen Noord- en Zuid-Europa, maar ook bijv. tussen het in juridisch opzicht traditionele Engeland, het socialistische en welvarende Zweden, het vooral vroeger sterk dwangmatig communistische Joego-Slavië en het nogal agrarische Frankrijk. Ook de Nederlandse probleemgebieden komen op korte, bondige en, gezien de hoeveelheid literatuur die hierover bestaat, op voor sommigen wellicht verhelderende wijze ter sprake. Typerend voor ons land is de verhouding tussen hogere en lagere organen. Er is een interdepartementale commissie, die coördinatie behartigt en een investeringsfonds beheert, terwijl op lager niveau de commissies bestaan uit leden van provincies, van gemeenten, van vertegenwoordigers uit allerlei organisaties en uit experts.

De eerste helft van het boek wordt besloten met een beschouwing over de problematiek van planning en uitvoering, zoals deze resumierend uit de referaten van verschillende gedelegeerden valt af te leiden. Het tweede deel bevat meer gedetailleerde rapporten van verschillende landen, waaronder enkele, zoals van Ierland en Duitsland (Hessen), die nog niet aan bod kwamen. Zowel door opzet als in uitwerking geeft het boek een goede internationale oriëntatie omtrent de hedendaagse agrarische problematiek en de wijze waarop men in verschillende landen aan een oplossing werkt. Als zodanig zou het ook voor sociologen en geografen waardevolle lectuur kunnen zijn.

M. SIMONS

A. M. Rose en W. A. Peterson (redacteuren), Older people and their social world, The subculture of the aging, Philadelphia: Davis Comp., 1965, 391 pp.

In het midden-westen van de Verenigde Staten funktioneerdt sinds 1961 een Midwest Council for Social Research on Aging. Een groot aantal sociologen uit dit gebied, die in het desbetreffende onderwerp zijn geïnteresseerd, participeren hierin. Er is in dit kader een researchproject ondernomen, waarin een aantal onderzoekers een eigen deelonderwerp behandelden, maar waarin door middel van seminars intensief contact werd onderhouden, zowel over de keuze van de onderwerpen als over de uitvoering. Een opzet die, dacht ik, vermeldenswaard is.

Dit boek is het eerste resultaat van het on-

derzoekswerk in het midden-westen, een deel van de USA, dat relatief veel bejaarden telt. Het boek is een soort reader geworden, waarin we behalve een inleidend en een afsluitend gedeelte 20 bijdragen aantreffen, gegroepeerd in de volgende delen: Algemene patronen van aanpassing en participatie in de community, Aanpassing en participatie in specifieke activiteiten, Interactie in de familie, Gezondheid en een deel „Population characteristics and community setting” (o.a. aspecten van demografie en migratie).

Er worden in de bijdragen een aantal belangrijke onderwerpen aan de orde gesteld, waaruit we slechts een greep kunnen doen. Zo heeft E. A. Christ een onderzoek gedaan naar de activiteiten van postzegelverzamelaars na hun pensioenering. Hij vond dat mensen die hun werk verplicht hadden moeten beëindigen zich sterker gingen richten op de economische aspecten van deze liefhebberij (o.a. bezoeken van postzegelbeurzen) dan mensen waarbij de pensioenering een vrijwillig karakter had. Bij de eersten kreeg de vrije-tijdsbesteding dus een rolaspect, dat een zekere maatschappelijke erkenning kan opleveren. Het inzicht in dergelijke rollen, die nog een vrij duidelijke verbinding van de bejaarde met andere leeftijdscategorieën hebben en die voor de gepensioeneerde tamelijk schaars zijn, is met dit soort onderzoek mijns inziens zeer gediend. Mogelijk moet ook de verklaring voor het feit dat een aantal gepensioeneerden wel part-time betrekkingen in het „normale” arbeidsbestel hebben gezocht, maar dat de animo voor speciale werkplaatsen (bijv. Sterk door Werk) niet overal even groot blijkt te zijn, op het voorgaande worden gebaseerd. Het onderzoek van Christ had echter een oriënterend karakter hetgeen het trekken van definitieve conclusies nog niet toelaat.

Een ander zeer belangrijk onderwerp betreft het effect van de opname in instellingen op het zelf-concept. Het boek bevat hierover twee bijdragen. De eerste illustreert enkele, reeds vrij bekende, dramatische gevolgen van het klimaat, dat soms in een dergelijke speciale instelling (b.v. een verzorgingstehuis) wordt aangetroffen. De andere bijdrage is van Nancy Newman Anderson, die m.i. methodologisch een belangrijke stap vooruit zet. Zij betoogt namelijk dat men het effect van de opname in instellingen slechts zinvol kan bestuderen als men behalve de variabelen „al of niet opgenomen zijn” en zelf-concept ook interacties

van de bejaarde tegelijkertijd in beschouwing neemt. Een waarheid als een koe zo zal men opmerken, maar het is misschien even waar dat we soms te weinig met koeien werken. In haar onderzoek vindt ze geen negatief effect van de opneming in instellingen, maar ze kondigt dit resultaat, terecht, als zeer voorlopig aan.

Het algemeen kader waarin het boek is geplaatst wordt in het eerste en het op één na laatste hoofdstuk door Rose gegeven. Daarin wordt, zoals de ondertitel van het boek ook aangeeft, het begrip sub-cultuur centraal gesteld. Rose betoogt, globaal weergegeven, dat momenteel een proces gaande is, waarin de bejaarden als leeftijdscategorie steeds sterker gescheiden raken van andere leeftijdscategorieën en daarbij ook sporen van een eigen groepsbewustzijn beginnen te vertonen. Deze sub-cultuur is soms (maar lang niet altijd) een contra-cultuur, gericht tegen discriminatie. Ook kan een enkele maal pressie o.a. op de regering worden waargenomen. In Nederland is dit b.v. in verband met de pensioenen geen zeldzaam verschijnsel.

Dit is als een alleszins redelijke en waardevolle beschouwingswijze aan te merken. Rose

volstaat echter niet met het zojuist genoemde. Hij trekt de zaak namelijk in de polemische sfeer door deze sub-cultuur als een gevolg van de uitstoting van de bejaarde uit de maatschappij op te vatten. Hoewel hij er bij zegt dat dit niet iedereen raakt, meent hij zich toch nadrukkelijk tegenover de disengagement-theorie van Cumming c.s. te moeten opstellen. Op de functionalistische grondslag hiervan, die de „losmaking” als natuurlijk en onvermijdelijk voorstelt, doet hij een felle aanval. Dit is, dacht ik, terecht, maar Rose wil nu ook niet meer aannemen dat een psychologische losmakingstendencie één (al is het dan slechts één) noodzakelijk element in het complex van verklarende factoren kan zijn. Daarmee gooit hij het kind met het badwater weg. Overigens zijn juist de gedeelten uit het boek waarin voor zijn stellingen empirisch materiaal wordt aangevoerd, niet zo erg sterk. Mijn indruk is tenslotte niet, dat de afzonderlijke bijdragen onder de genoemde polemische sfeer hebben geleden. In een enkele wordt zelfs een synthese gesuggereerd (o.a. p. 139). Al met al is het boek m.i. voor de wetenschap duidelijk een aanwinst.

G. P. A. BRAAM